

AKADEMIYA

ÎSMAÎL

BEŞÎKCÎ

2019 PAYÎZ

AKADEMIYA ÎSMAÎL BEŞİKÇİ

Akademiya İsmail Beşikçi 2019 Payız I
WEŞANÊN WEQFA ÎSMAÎL BEŞİKÇÎ

Koordinatora Bernameyê û Amadekirina Bo Çapê:
Kübra Sağır

Redaksiyon:
Cumhur Ölmez

Berg & Mîzanpaj:
Şener Özmen

Çapa Yekem: 2021

ISBN: 978-605-9073-49-3

Çap:

Ege Reklam ve Basım Sanatları San. Tic. Ltd. Şti. Esatpaşa
Mah. Ziyapaşa Caddesi No:4/1 Ataşehir / İstanbul Tel: 0216
470 44 70 Faks: 0216 472 84 05 Sertifika No: 45604

WEQFA ÎSMAÎL BEŞİKÇÎ
Kuloğlu Mah. İstiklal Cad. Ayhan Işık Sok.
ÎSMAÎL No: 21 – Beyoğlu / İstanbul
BEŞİKÇİ 0 (212) 245 81 43
VAKFI www.ismailbesikcivakfi.org

ismailbesikcivakfi

ibesikcivakfi

ismailbesikcivakfi

www.youtube.com/user/ismailbesikcivakfi

E-mail: info@ismailbesikcivakfi.org

NAVEROK

PÊŞGOTIN

Kübra SAĞIR / 5

REXNE, WEK NAVEROKEKA NÛJENÎYÊ

Li Ba Ronakbîrên Kurd ên Dewra Stenbolê Helwesta Rexneyî

Remezhan ALAN / 7

TEVGERA KURD A LI STENBOLÊ DI DESTPÊKA SEDSALA 20AN DE

Tahîr BAYKUŞAK / 33

PERWERDE Û ÎNŞAKIRINA NASNAMEYA NETEWÊYÎ:

FRANSA Û TIRKÎYE

Nurettin BELTEKÎN / 51

NÎQAŞÊN KURDAN YÊN LI SER ALFABE Û NETEWESAZÎYÊ

Mikail BÛLBÛL / 63

DU KELAMBÊJÊN JIN YÊN YARSAN: MAMA CELALE Û REMZBAR

Sevda ORAK REŞİTOĞLU / 73

PÊŞGOTIN

Sosyolog Îsmâil Beşîkcîyê ku navê xwe daye Weqfa Îsmâil Beşîkcî, ji salên 1960î heta îro ji ber xebatên xwe yên akademîk ên li ser Kurd û Kurdistanê rastî gelek astengiyên azadiya derbirînê û azadiyên akademîk hatiye; ji zanîngehan hatiye dûrxistin û çend salên emrê xwe li girtîgehên cuda derbas kiriye. Weqfa Îsmâil Beşîkcî, ya ku ji bo parastina mîrateyên wî yên maddî û manewî hatiye avakirin, parastina azadiya derbirînê, parastina azadiyên akademîk, û piştgirîya qada Xebatên Kurdî ji xwe re kiriye armanc. Bi salan e ku weqf bi panel, semîner û konferansan, bi weşandina pirtûk û kovaran hewl dide van mîsyonên xwe bi cih bîne. Di sala 2019an de jî weqfê biryar da ku salê du caran bernameyên bi navê “Akademiyên Îsmâil Beşîkcî” yên bi zimanên tirkî û kurdî li dar bixe.

Weqfa Îsmâil Beşîkcî, ya ku ji sala 2019an vir ve, salê du caran bernameyên akademîyê li dar dixê, di mehên biharê de “Akademiyên Biharê” yên bi tirkî û di mehên payîzê de jî “Akademiyên Payîzê” yên bi kurdî pêk tîne. Akademî heta niha wekî bernameyên 7-8 hefteyî hatine amadekirin, xwendekar bi serîlêdanê hatine qebûlkirin û ji wan hatiye xwestin ku bi awayekî birêkûpêk beşdarî hemû pêşkêşîyan bibin. Di van bernameyan de hatiye hewldan ku mijarên qada Xebatên Kurdî yên li zanîngehên Tirkiyeyê cih nabînin, nayên an jî nikarin werin nîqaşkirin, li derdoreke azad werin pêşkêşkirin û nîqaşkirin.

Ev kîtêba li ber destê we di encama Akademiya Îsmâil Beşîkcî de derketiye meydanê ku di payîza sala 2019an de ji aliyê Weqfa Îsmâil Beşîkcî ve hatiye birêvebirin. Bernameya Akademiya Payîzê ya 2019an yekem akademiya bi kurdî ya Weqfa Îsmâil Beşîkcî ye. Bernameya akademîyê ji 8 hefteyan pêk hat; bi giştî 8 akademîsyenan ders dan û 32 xwendekarên lîsans, lîsansa bilind û doktorayê bername bi rêkûpêk temam kirin. Di bernameyê de mijarên cuda yên qada Xebatên Kurdî, yên bi sernavên “Standardîzasyon û Netewebûn”, “Bawerî û Jinên Helbestvan”, “Arşîvên Farisî û Kurd”,

“Helbest û Netewe”, “Perwerdehî û Nasname”, “Rola Rexneyê”, “Netewesaziya Kurdan”, “Sînema û Nasname” cih girtin. Di dawîya akademîyê de ji akademîsyenan gotarên li ser mijarên wan hatin ricakirin û 5 akademîsyenan bo vê pirtûkê gotar nivîsandin.

Ji bo avakirina şertên bingeîn ên pêkanîna vê bernameyê spasiya mamoste Îsmâil Beşikcî û desteya mutewellî ya WÎBê; herwiha ji bo alîkarî û piştgiriyan wan ên xurt spasiya desteya rêveberiyê û xebatkarên WÎBê dikim. Di dawiyê de jî spasiya akademîsyen û xwendekarên beşdar yên Akademiya Payîzê ya 2019an dikim ku me bi hev re demên gelek xweş derbas kirin û em gelek tiştan ji hev hîn bûn. Em hêvîdar in ku bernameyên akademiyan û ev pirtûk tev-kariyekê girîng li qada Xebatên Kurdî bikin.

Kübra Sağır

Adar 2021, Stenbol

REXNE, WEK NAVEROKEKA NÛJENÎYÊ*

Li Ba Ronakbîrên Kurd ên Dewra Stenbolê

Helwesta Rexneyî

Remezan ALAN

1. Destpêk

Di navbera “serdema nû” û “rexne”yê de têkilîyeka nêzîk heye. Heta hin xebat di wê îddiyê de ne ku nûjenîyên vê serdemê bi xêra helwesteka rexneyî rû dane. Nerazîbûna ji dinyaya heyî gava di warên dîn, exlaq, sîyaset, huqûq, huner, felsefe, edebîyata kevin hwd. de bûne helwestek, jê dinyayeka nû çêbûye. Bo nimûne ji van xebatan *Childiren of the Mire*¹ di mehneya fireh de ji bo edebîyatê û di ya teng de ji bo helbestê îddia dike ku li ber tradîsyonên heyî, ew tebîetê “reddê mîrasê”, ji bo tradîsyon û meylên nû yên edebîyatê bûye faktorekî mezin.² Li gor Octavio Paz redkirin, zîrweya îhtirasên modernbûnê ye, ferqa serdema modern jî ji serdemên dîtir, di vê gavê de derdikeve meydanê, ji ber ku modern, ji rexnekirina rabirdûya nêzîk diwêlîde, bi vî awayî hunera modern tenê nabe zaroka serdema modern, di heman demê de dibe rexnegirê bi xwe jî.³ Jixwe bi vê riwangehê Paz ji romantîkan bigre heta avangardan, xwendineka hûr dike ser helbestê û wan rê û ekolên cuda yên helbesta modern, bi dîyardeya vê reddê mîrasê re têkildar dibîne.

Dîsa xebata *Critique de la Modernité*⁴ cihekî navendî dide rex-

* Ev gotar, ji notên semînera me ya Akademîya Payîzê ya li Weqfa Îsmâil Beşîkçî ya Stenbolê (14.12. 2019) û ji hin notên teza me ya doktorayê hatîye hilberandin.

1 Bnr. Octavio Paz, *Çamurdan Doğanlar*, wer. Kemal Atakay, (İstanbul: Can Yay. 1996). Ev xebat ji bo tirkî wek *Çamurdan Doğanlar* hatîye wergerandin, lê bi kurdî mirov jê re bibêje “Zarokên Herîyê” dê şaş nebe.

2 Ev fikir xasma di ceribîna ewil a bi navê “Kendisine Karşı Bir Gelenek” [Nerîteka Li Dijî Xwe] de (13-27) tê ziman.

3 O. Paz, hb., r. 13, 14, 15.

4 Bnr. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*, wer. Hülya Tufan, ç. 5, (İstanbul: YKY, 2004).

neyê. Gava ew serborîya modernîteyê ji alîyê dîroka çandî ve êwr bi êwr destnîşan dike, bi awayekî rasterast nebe jî di kêşeya newekhevî, bêedaletî, pûçbûna dêr, despotîzma monarşiyê, amraz û awayên hilberînê, rûdana şoreşan, çêbûna rêkeftinên civakî (makezagon) hwd. de rola îtirazên rexneya civakî û sîyasî teslîm dike. Li gor Alain Touraine fikra modern, encameka redkirina huqûqa berê, redkirina adet, bawerî, rêveberî û bi kurtî dinyaya maddî û manewî ya kevin bû.⁵

Ger ji bo kurdan serê sedsala 20an, zemanê peydabûn û guftûgo-kirina fikr û meylên modern be, ku wisa ye, divê di nav ronakbîrên kurd de helwesteka ku ji dinyaya berê ne razî ye, hebe. Bi bawerîya me rexneyeka wisa li ba qelemşûr û ronakbîrên kurd ên sedsala 20an heye û armanca gê gotarê jî destnîşankirina vê yekê ye. Em ê ji vê helwesta wan çend mînakên (rexneyên wan ên ji bo ulema û umeraya kurd; perwerde û elifbaya heyî; sîstema merkezî û ceber-rût; bêkêriya edebîyata berê) destnîşan û guftûgo bikin.

2. Cih û Serdema Vê Rexneyê

Ger ji bo kurdan behsa serdemeka modern bê kirin, dê ew serê sedsala 20an be û dê cihê wê jî Stenbol be. Seba ku me bi xebatên cuda cuda çendîn caran vê dewrê û vî mekanî teswîr û pênase kirîye,⁶ em ê cardin nekevin nav agahîyên hûr û ji bo mijara xwe niha bi kurtî wiha bibêjin:

Belê serdema modern ji bo kurdan -hinek derengmayî jî be- serê sedsala 20an e. Ji ber ku tezahûrên wê yên ketine nav rûpelên kaxêzan, bi çapemenîya kurdan re berbiçav dibe û dirûvê gotarekê (discourse) werdigire. Xwedîyê vê gotarê jî “ronakbîr” in. Yanî ew kes in ku bi mearifê/perwerdeyê hiş û bîra wî “ronî” bûye.⁷ Em dizanin ku di nav kurdan de ev kes berê “arîstokratên xwenda” û “ehlê medreseyê” bûn. Lê bi “mektebên cedîd”, yanî bi dibistanên nû re

5 Mîrov dikare bibêje ku hevokên jorîn, kurteya beşên “Yıldızı Parlayan Modernlik” [Modernîteya Stêrgeş] (23-105) û “Modernliğin Bunalımı” [Qeyrana Modernîteyê] (109-222) ya xebata Touraine in.

6 Bnr. Remezan Alan, “Qonaxa Stenbolê di Edebîyata Kurdî ya Modern de”, *Nûbihar Akademî* 3, (2017): 41-63; Remezan Alan, *Keşkûl*, (Stenbol: Peywend, 2019), 19, 20, 118, 119, 120.

7 Jixwe “ronakbîr” an “rewşenbîr” a kurdî wekî têgehên “enlightened” a ingilîzî, “éclairé” ya frensî, “munewwer” a erebî û “aydın” a tirkî li ser heman bingeha hevpar (ron/rewşen, light, éclair, nûr, aydinlik) e. Bi heman ferasetê ji wan jî têgehên wek “Ronakgerî”, “Enlightenment”, “Tenwîr”, “Aydinlanma” hatine dariştin.

(wek harbîye, tîbbîye, mulkîye, darûmuellîmîn) hinekên dî li vê zumreyê zêde bûn û wan xwest ku li ber “esrêkî mutereqqî” (serdemeka pêşketî) milletê xwe hişyar bikin. Ji ber ku bi raya wan dem, dema hişyarbûna milletan bû. Belê ihtîyatek heye di rengê “aman ji bo *uxûwweta millî* (biratîya neteweyî), biratîya dinî ji dest neçe” an “pêşî misilmanî, piştî ereb, tirk, kurd an ecembûn” de...⁸ Lêbelê di nav vê ihtîyatê de dengên ku aîdîyetê, yanî hîssa millî, dikirin nav xîmê pêşketineka teknîkî ya ewrûpî jî hebûn. Bo nimûne kesê ku îmzeya Xarpûtî H.B. bi kar dianî, digot ku pêşverûbûna Protestanîyê û fikra azad a Voltaire şiklek daye fikra netewetîyê û her ku li Frense û Almanyayê *hîssên frensî* û *elmanî* rû dane, di zanist, teknîka şer, senayî û ticaretê de reqabet û pêşketineka mezin çêbûye di vana milletan de û niha ev hesta millî belavî nav mesihîyên Şerqê bûye û ber bi alema îslamê vê jî tê û eve li ba ‘erebên Misirê, teterên Rûsyayê guhertinên mezin çêdike û hêvî ew e ku ev hîssên han di nav kurdan de jî bibe sebebê hişyarîyekê.⁹

Di nava van “hişyarker”an de lewma piştî demekê naşîr û mesûlê rojnameyan (wek Suleymanîyelî Tewfîq/Pîremêrd, Ahmed Ramîz û Huznî Mukrîyanî, Mewlanzade Rifat, Hemzeyê Muksî); doktorê tîbbê (Abdullah Cewdet, Şukrî Sekban, Fuad Berxo, Mustafa Şewqî); ji mulkîye û huqûqê mezûn (Babanzade Ismaîl Haqqî, Ahmed Cemîl, Suleymanîyelî Mes’ûd, Silêmanî ‘Ebdulkerîm, Suleymanîyelî Tewfîq, Mewlanzade Rifat, Emîn Alî Bedirxan); herbîyyeyî (wek Memduh Selîm Beg, Îhsan Nûrî, Ekrem Cemîlpaşa); muhessîb û mamoste (wek Xelîl Xeyalî û Hemzeyê Muksî)... peyda bûn. Û van kesan jî ji bo pêdivîyên serdemê (bi gotina wan *ihtiyacât-ı asriyye*) komele ava kirin, rojname û kovar derxistin. Ji kengê heta kengê? Ji derketina rojnameya *Kurdistanê* (1898) û heta şikestina Serhildana Şêx Seîd û qedexekirina hemû faalîyetên kurdan (1925).

Belkî sebeb pîrr bûn ku ev kes li Stenbolê li hev kom bûbûn, lê dê jê du sebebên sereke têrî me bikin: Ya pêşî polîtîkayên merkezîperest in ku ji dewra Mehmûdê Duyem dest pê kiribû û heta Meşrûtiyeta Duyem hatibû. Gava Dewleta Osmanî di warê îdarî û aborî de merkezîbûnê kir polîtîkayek, ji bo reformên Tenzîmatê, çav berda

8 Bnr. Babanzade Ismaîl Haqqî, “Kürdlerin Tealisi”, *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/1913): 3, 4; Lutfî Fikrî, “Kürd Milliyeti”, *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos 1329/1913): 3,5; Kerkûklî Necmedîn, “Kurd Ulemasına”, *Hetawî Kurd* 1 (11 Teşrîn-î Evvel 1329/ 1913):13.

9 Xarpûtî H. B. “Garbla Şark, Milliyet Cereyanları”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran1329/1913): 8-9.

dahata erdên kurdan û bi demê re zemîna huqûqî ya navbera kurdan û tirkên (rêkeftina Îdrîsê Bedlîsî û Sultan Selîm) ji nav bir. Mîr û begên kurdan nerazîbûna xwe bi serhildanên lokal nîşan dan, lêbelê di tevan de jî kurd şikestin. Li Silêmanî mîrên Baban; li Rewandûzê, Soran; li Colemêrgê, Hekarî; li Amêdîyê, Behdînan, li Cizîrê, Azîzî ji holê rabûn... Piraîniya van mîrektîyan tevî malbatên xwe sirgûnî Stenbolê bûn. Di encamê de ji wan û zarokên wan re meaşek hat girêdan, lê bi hemû dahatên xwe ve teserrûfa erdên wan ên otonom derbasî xezîneya osmanî bû. Bi vî awayî hem mekanê arîstokrasîya kurdî guherî û hem jî li Kurdistanê bajarek nema ku ew ji daxwazên îdarî û edebî re bibe navendek.

Sebebê duyem jî ew bû Stenbol mîna paytexteka emperyal, cihê çapemenî, dibistanên nû, ticaret, moda, nîqaşên fikrî, hemû elîtên kêmar û heta stargeha sirgûnên bîyanî bû. Cihên wisa dibin deriyê îqbala şexsî û edebî jî. Hatina kesên wekî Koyî, Nalî, Mehwî, Suleymanîyelî Tewfîq, Keyfî ji bo Stenbolê, di vê çarçoveyê de dikare bê dîtîna û şîrovekirin.

Em niha dikarin derbasî nav çend alîyên wê helwesta rexneyî bibin.

3. Çend Alîyên Vê Rexneyê

3. 1. Di Paşmayîna Kurdan de Rola Ulema û Umeraya Kurdan

Nerazîbûna ji dinyaya berê, xwe û kirinên xwe jî dihewîne. Lewma beşeka rexneyên kurdan derbarê wan bi xwe de ye. Cehalet sebebekî paşmayîna demê ye û di vê yekê de rola kurdan çi ye? Ev yek bi awayekî eşkere û reel ketîye nav ferhenga ronakbîran. Ji wan gelek kesan, cehaleta heyî bi kurdan ve girê dane, ya rast bi hinek zumreyên wan ve têkildar dîtine. Ev zumre, mîna du girseyên tradîsyonel, ulema û umeraya ne. Bi gotineka dî muxatebên van rexneyan, şêx û mela û mîr û begên kurdan in. Ev herdu zumre, heta destpêka sedsala 20an jî xwenda, xwedî û mesûlên milletê kurd dihatin dîtîna û pênasakirin. Ewe ev zumre, ji alîyê komê xwendayên nû ve, ji alîyê ronakbîrên demê ve, ku ew bi perwerdeyeka “esrî” rabûbûn, di dereceya tawanbarkirinê de dihatin rexnekirin. Lêbelê “derbasok”ek jî heye berîya vê rexneyê. Mirov dibêje wek rengekî muxalefeta dewra Abdulhemîd û helwestekî tîpîk ê dewra Meşrûtiyetê, sebebekî cehaleta nav kurdan diçû dibû para îstibdadê û îhmal û nîyetxirabîya bürokrasîya osmanî jî. Şopa vê rexneyê bêtir di rojnemeyên vê derbasokê de (*Kurdistan û Kurd Teawûn û Teraqqî*) tê dîtîna.

Bo nimûne, Suleyman Nazîfê ku piştî bûye îttihatçiyek, di vê

dewrê de bi dengekî gelek sert digot ku roja ku kurd bi tercîha xwe (çarsed sal berê) tevî osmanîyan bûne, çend îstisna ne tê de, tu car rûyekî dilovan nedîtine, ji xeynî zilm û heqaretê tiştê neketîye destê wan, hal ew e ku wan ji bo Dewleta Osmanî ne tenê ked dane, xwîdan û xwîn rijandine, serpêhatîyên herba ûris, cenazeyên wan ên li binê sûrên Wienayê û keleha Girîdê îsbata vê yekê ne, de bila êdî Hikumeta Osmanî wezîfeya xwe bîne cî, mafên wan ên insanî û îhtiyacên wan ên medenî dabîn bike.¹⁰

Bi raya Bedîuzzaman Saîdê Kurdî (ji nivîs û bîranînên wî yê rojnameya *Kurd Teawûn û Teraqqî* û ji hinek rîsaleyên wî yê wek *Nutuk-1910-*) kurd herî zêde ji îstibdadê zirarê dîtine; cehalet û wehşeta li nav wan, qebehetê hikumetê ye û ger li Kurdistanê ew medreseyên wêranbûyî cardin îhya nebin, dê ev yek berdewam be.¹¹ Seîdê Kurdî ji ber axaftin û daxwazên xwe yê ser vê istiqametê, ji aliyê rêveberîya demê ve wekî meczûbek sewqî tîmarxaneyê jî bûbû.

Dîsa bi raya Xelîl Xeyalî sebebê wêranbûna welat, sefaleta welatîyan û têkçûna şahî û bextyarîyê, tev îstibdad bû. Îdareya mustebîd kurd ji xwendinê, ticaret û zîraetê mehrûm hiştibû û wan eşqîya nîşanî dinyayê dabû.¹²

Li gor Seyyah Ahmed Şewqî zeîfbûna dîn û karên dewletê, perîşanî û feqîrî, tunebûna perwerde û xwendinê, hindikîya sen'et û ticaretê, hebûna zordestî û bêtifaqîyê, tev para îstibdadê bû.¹³

Lê ji bo texrîbatên îstibdadê û burokrasiya osmanî, gotinên Babanzade Ismaîl Haqqî (ku demekê bûbû wezîrê perwerdeyê) gelek teswîrker in. Li gor wî hatina meşrûtîyetê ji bo kurdan jî “berhemekî nûbûnê” (bir eser-i teceddûd) anîbû meydanê û divê kurd bi şev û roj bixebitîna. Dê ji kû dest bi xebatê bikirana? Ismaîl Haqqî vê girîngîyê wiha dianî ziman: “Pêşî perwerde, piştî perwerde. Piştî perwerde? Elbet dîsa perwerde, dîsa perwerde, dîsa perwerde.”¹⁴ Lê berî

10 Suleyman Nazîf, “Kürd ve Kürdistan”, *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesi* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 9.

11 Ji bo hûrgilîyên van agahîyên giştî bnr. gotar û bîranînên wî yê rojnameya navborî (wek “Bedîuzzaman Molla Saîd-i Kurdînin Nasayihî”, “Kürdler Neye Muhtac?”, “Îfade-i Meram”, “Nutm-ı Sabıkın Neticesi”, “Molla Saîd-i Kürdînin Tîmarhane Hatîratı”) û “Nutuk”, dnd. *İçtimai Dersler*, (İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2006), 9-35.

12 Xelîl Xeyalî, “Weten û İttifaqa Kurmanca”, *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesi* 8 (10 Kanun-u Sanî 1324/1909): 69.

13 Seyyah Ahmed Şewqî, “Gelî Welatîyan”, *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesi* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 16.

14 Babanzade Ismaîl Haqqî, “Kürdler ve Kürdistan”, *Teavûn ve Terakkî Gazetesi* 1 (22 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 3.

bigilhîje vê encamê destnîşan dikir ku dewra îstibdadê ji her kesî re, lê bêtir ji kurdan re xerabî anîbû; wan hem cahil û bêziman hiştibû û hem jî gelek îsnadên xirab li wan bar kiribû; îstibdad hem bûbû dijminê fikra kurdî û hem jî dijminê zimanê wan; vê rêveberîyê hewil dida ku pêşî zimanê kurdan û piştî jî serê wan jê bike. Bi vê guvaşê li hemû Kurdistanê cehaleteka bêhesab/fahiş rû dabû, gelek kurd ji insanîyetê derketibûn; ji ber wehşet, cehalet, bênesîbîya rêgezên mezheb û bawerîyê, ne tenê hebûna wan biketa metirsîyê, hindik mabû şeref, heysîyet û namûsa wan a millî jî lekedar bûbûya.¹⁵

Lê piştî di weşanên wekî *Rojî Kurd*, *Hetawî Kurd*, *Jîn*, *Serbestî*, *Kurdistan* (kovar) de em dibînin ku tîrên van rexneyan berê xwe dane ulema û umeraya kurdan. Gerçî berîya gotarên van rojname û kovarên kurdî, divê îstidradek ji bo naveroka hin helbestên Hacî Qadirê Koyî bê danîn. Lewra çî helbestên wî yên ku bi awayekî serbixwe çap bûne û çî yên ku di nav gotarên hinek ronakbîran de mîna referans cih girtine (Xelîl Xeyalî, M. Midhat Bedirxan) rexneyeka wiha dihewînin. Belkî Koyî hêj li Koyê dest bi rexnekirina vê zumreyê kiribû, lê wisa dixuye hatina wî ya li Stenbolê, dîtina pêşketina dinyayeka nû, di vê pêşketinê de pêşengîya zumreyên xwenda û gewremalan, dereceya rexneyên wî diwartir kirîye. Em ji bo wan helbestan dikarin bibêjin ku Koyî di çarvoyeka teng de (neteweyî) gava li pratîka hinek şêx û melayên kurdan dinihêrî, didît ku xwedîyê fitûyên şaş û sûdperest bûn; çavbirçî, nezan, kedxwir û doxînsist bûn; aşê wan bi ava xelkê digerîya û ji alîyê ilm û merîfet û sermayeya kurdî ve reş û rût bûn. Alimên çak ji zû de bûbûn mêvanê mewtê, yên sax jî ustadên farisî û tazî/erebî bûn, heta hinek jê gihiştibûn şan û asta Razî, lêbelê seba ku sermayeya wan malê xelkê bû, wextê mirin çûn, ew sermaye jî bi wan re hîç û pûç bû çû.¹⁶ Di çarçoveya fireh de (ummetî) jî Koyî pratîka vê zumreyê musteheqî rexnekirinê didît. Ji ber ku bi vê halê xwe, ew ne tenê bûbûn felaketa qewmê xwe, ji bêferasetîya wan xaka îslamê jî tarûmar bûbû ku di serdema heyî de Hindistan, Buxara, Daxistan, Qazan û Qirim û ehlê van bajaran ji barê kafiran re bûbûn ker.¹⁷

Herçî umeraya kurd, yanî mîr û begên kurdan bûn, ew jî di behsa miletî de gunehkar bûn li gor Koyî. Çinku ew ji pêşengîya miletê

15 Babanzade İsmail Haqqî, heman nivîs, 3, 4.

16 Ji bo halê têkûz ê çapa helbestên Koyî, bnr. Hacî Qadirî Koyî, *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî*, (amd.) Serdar Hemîd Mîran&Kerîm Mustefa Şareza, (Sine: Întîşaratî Kurdistan, 2012). Ji bo naveroka destnîşankirî bnr. 238.

17 Bnr. Hacî Qadirî Koyî, heman berhem, 203, 204.

xwe dût ketibûn, cewherê wan kor bûbû. Hal ew e ku serdem, serdema hişyarbûna miletan bû, heta çend miletên ku ji aliyê kemîyetê ve bi qasî du sê eşîrên kurdan ancax hebûn, ji bo serxwebûna miletê xwe karên mezin kiribûn, lê umereya kurd di xeweka giran de bû. Tenê di vê meseleyê de wisa bûn? Nexêr sermayeya “kitêb û deftera kurdî” de jî têk çûbûn, lewra mîna ku me niha gotî ew jî wekî ulemaya kurd ummîyê zimanê xwe bûn. Dîrok bi mînakên kurdên mezin tije bû lêbelê ji ber “bêdefterîya zimanê xwe” eynî dîrok wan li goşeyekî wînda û fanî qeyd kiribû, hal ew e ku şêx û mela jî tê de, wan mîr û emîran bi zimanê xwe mistûemel bikirana, heta roja mehşerê nav û nîşanê wan dima.¹⁸

Bêguman rexnekirina ulema û umeraya kurdan, ji vê destpêkê heta roja me di nav xeteka domdar û seqamgîr de hatiye. Li vir ne wext têrî dike û ne jî peywenda me destûr dide ku em tevan destnîşan bikin. Lewma ez ê çend libên dî yên temsîlkar û destpêkê, bînin zîman û vê behsê temam bikim.

Mirov dikare bibêje piştî mirina Koyî du sal şûnde vê carê di rojnameya *Kurdistanê* de şopa vê rexneyê xuya dike. Xwedîyê van rexneyan vê carê Midhat Bedirxan e. Li gor wî ulema û umeraya kurd, ji pêşketinên dinyayê bêxeber in, nizanin ka di serdema wan de çerxa dinyayê çawa digere, li dinyayê çi dibe. Bi ser de ew pere xerc nakin ku li gund û navçeyan ji bo zarokên wan û feqîran dibistan û medrese vebibin. Li gund û bajarên misilmanên dî “mekteb, medrese û cerîde” hene, lê kurd ji vê yekê bêpar in, nikarin rojnameyekê bixwînin. Sebebê nezanîya nav kurdan, sersarî û bêxemîya mîr û axayên wan in. Tu qusûr tuneye ku zarokên wan hem xwendina mishefa şerîf û hem jî ya rojnameyan bizanibin.¹⁹

Kerkûklî Necmedîn bi du gotarên ku rasterast bangî ulemaya kurd dike, tev li vê rexneyê dibe. Di ya pêşîn de dibêje ku ulema gava ji bo qewmê xwe bişixulin bi ser dikevin, çinku gava mirov waqîfî cografya, temayûlên siruştî û îtîqadên qewmê xwe be, xizmet çêdibe. Dê misilmanekî Bexdayî çawa halê yekî Buxarayî bizanibe? Ew bi delîlên neqlî û ‘eqlî ji bo bextewarîya miletê xwe bişixule, çêtir e. Eve xort û ronakbîrên kurdan bi vê hesîyane, bila ulemaya kurd jî bizanibe ku serdem, serdema medenîyetê ye. Madem ew dibêjin em “warisê nebîyan” in, bila doza wezîfeya rizgarkerîyê bikin, bila teblîxê bikin. Ger li Kurdistanê bi hemû mehneya xwe evîna

18 Koyî, hb.152, 153.

19 Mîqdad Midhat Bedirxan «Bîsmîlahîrrehmanîrrehîm», *Kurdistan* 1 (9 Nîsan 1314/1898): 1-4.

neteweyî ava bûbûya, li nav xelkê şer û pevçûn çenedibûn û kurd ji alîyê aborî û ilmî ve ewqas bêpişt nediman.²⁰

Rexneya Kerkûklî di gotara duyem de tûjtir e. Lewra dibêje ku ger mirov ji kurdan bipirse ka li Kurdistanê çi xizmeta aliman çêbûye, dê bersiva wan “qet” be! Lewra yên herî jîr dema tehsîla xwe temam dikin berê xwe didin Stenbolê ji bo meaşekî, her wekî xizmeta wan tenê bi pereyan çêbibe. Dema roja ezabê hat, dê ew ji vî gunehî bîn pirsîyarkirin. Dê ew jî poşman bibin ka çima xizmeta milletê xwe nekirine, lêbelê dê poşmanî fayde neke. Dîn dibêje pêşî xizmeta xism û eqrebayên xwe bikin, lê alimên kurdan vîya şaş fêm dikin. Tênağihin ku milletê wan jî eqrebayên wan e.²¹

Li gor Qazîzade Mistefa Şewqî jî qet ne zehmet e ku reîs, ulema û dewlemendên kurdan bo mindalan mekteb ava bikin. Ger dewlemendên bajarê Seblaxê (Mahabad) her yekî salê du tumen bida, di nav salekê de bi wî pereyî dibistanek dirist dibû, mamosteyekî çak peyda dibû û kare xwendinê jî diçû serî, lêbelê ew reîs, ulema û dewlemend wisa nakin.²²

Xelîl Xeyalî jî di wê bawerîyê de ye ku gunehê paşmayîn û cehaleta kurdan, di stûyê ulema û umeraya kurdan de ye. Di *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurd* de bi nasnavên Modanî X. û M. X. nêzikî heft gotarên wî li ser vê şopê ne.²³ Di van herdu kovaran de, piçek jî di bin tesîra fikrên Hacî Qadirê Koyî de, Xeyalî rasterast berê xwe dida van her du zumreyan. Ji ber peywenda sînorkirî em naveroka gotara yekê, mesela ya “Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan” neqil bikin meqsed hasil dibe. Li gor Xeyalî şêx, mela, feqe, mîr, serek û rîspîyên kurdan, nabînin ku îro agirekî çar alîyê kurdan girtîye, qenc û xirab herkesî dişewitîne, lê kes di hewara kurdan de nayê. Ewên ku kurdan xelas bikin dê dîsa pêşîyên kurdan bin ku ji milletê xwe re “medrese”yan çêdikin. Jixwe li ser rûyê erdê çiqas dewlet û millet hene hemî yekdil û yekrû, yekziman, bi şev û roj ji bo pêşçûna milletê xwe kar dikin.

20 Kerkûklî Necmedîn, “Kurd Ulemasına”, *Hetawî Kurd* 1 (11 Teşrîn-î Evvel 1329/1913): 10-13.

21 Kerkûklî Necmedîn, “Kurd Ulemasına-2”, *Hetawî Kurd* 2 (21 Teşrîn-î Sanî 1329/1913): 12.

22 Qazîzade Mistefa Şewqî, “Mekteb Çi ye?”, *Hetawî Kurd* 3 (29 Kanun-u Evvel 1329/1914): 30, 31.

23 Xeyalî di *Hetawî Kurd* de bi “Ji Mezinê Kurdan Ra Ye”, “Derdê Kurdan”, “Ji Qesîdeyê Hacî Rehmetî Têne Zanîn Ku” ev rexne û mijar domandîye. Heta navê du gotaran eynî ye. Seba ku nebe dubare me behsa yên *Hetawî Kurd* nekir. Di *Jînê* de jî bi navê Kurdîyê Bitlîsî li ser dîrok, mîtolojî û standardkirina ziman gotar nivîsîne.

Di vê rêyê de ji bo milletên xwe rojnameyan derdixin û tê de îhtiyacên milletê xwe destnîşan dikin. Dê dîrok navê van qeyd bike û ji bîr neke. Her ku kurdan misilmanî qebûl kirîye û heta niha ji nav wan bi hezaran şêx û mela û mîr rabûne, ji bo dîn û dewletê, xizmetên mezin kirine, kitêbên qenc çêkirine, lêbelê bi qasî serê zilekê jî faydeya wan negihîştîye qewmê wan. Lewma ew tev bênav çûne. Hal ew e ku van kesan ji bo kurdan xizmet bikirana, kitêb û dîwan bi zimanê kurdî binivîsîna, îro nav û kitêbên wan winda nedibû. Elî Herîrî, Melayê Cizîrî û Ehmedê Xanî mînakên vê yekê ne.²⁴

Ne tenê di kêşeya perwerde, dibistan û sersarîya ji bo zimanê xwe de ev zumre xwedî-qebehet e, bi bawerîya M. Salih Bedirxan tunebûna rojnameyeka sîyasî jî îhmalkarîya wan e: Digel şeş mîlyon nifûsa xwe ger îro li dinê navekî kurdan tunebe, kes ne hayedar be ka ji bo îslamê çi xizmet kirine; sebebê vê yekê tunebûna “cerîde”yên kurdî ne. Îro her qewm xwedîyê pazdeh, bîst cerîdeyan e û qewmê bê cerîde mîna mirovekî lal e, kerr e, nikare derdê xwe beje. Belê cerîdeyên mîna *Rojî Kurd* hene lê ew cerîdeya ‘ilm û merîfetê ye, ew nikare behsa sîyasetê bike. Li gor qanûna dewletê, ji bo *cerîdeyeka sîyasî*, lazim e mirov pênzed zêr emanet deyne. Mixabin kurd ji tedarîka vî pereyî acîz in.²⁵

Elbet di nav kurdan de, bi vê tûndîyê rexnekirina zumreyeka xwedî-prestîj, ji meyla serdemê ne xafil e. Dîyar e ku serdema nû, asoyeka wêrek çêdikir ku xwendayên ku bi perwerdeyeka nû rabûne, van kevnezumreyan rexne bikin, ji bo pêdivîyên demê wan bînin ser rêyeka rast û acîl.

3.2. Daxwaza Perwerdeyeka Nû û Islehkirina Elifbaya Erebi

Tam bi vê xalê re têkildar, kêşeya perwerde û elifbayê jî hatîye rojevê. Ji ber ku xwende û ronakbîrên kurdan wisa bawer dikirin ku cehaleta heyî, bi “mektebên cedîd” ji holê radibe, hêskirina elifbaya erebi ji bo kurdî, kêşeya xwendin û fêrbûna nivîsandinê berteref dike. Ev yek di gotarên şeşsan û beyannameyên komeleyên sîyasî û çandî de her gav tê ziman. Li gor naveroka van gotar û beyanan, zarokên kurdan zîrek in û xwedî-behre ne, lê li ber destê wan kitêbên zanist û teknîkê tunene, ji tirkî fêm nakin û elifbaya heyî jî gelek zor e û li kurdî nayê, sebebên paşmayîn û dereng-kemilîna wan ew in.

24 M. X. “Bextreşî û Mehrûmîya Kurdan”, *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/1913): 29-31.

25 M. S. Azîzî, “Hişyar Bîn”, *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz sene 1329/1913): 23, 24.

Li ser vê xetê mesela Midhat Bedirxan gava di rojnameya *Kurdistanê* de pesnê gule, top û tifengên emerîkî, freng, rûs û japonan dia, digot divê kurd jî çekên vî zemanî bizanibin çêkin û biemilînin û ji bo vê yekê jî ji wan re “medreseyên wisa şert in, divê ew medrese li gor ‘ilm û merîfeteke esrî bin ku zarokên kurdan ji şivantî û rênçberîyê xelas bibin.”²⁶

Dîyarbekirlî Fikrî Necdet şertê pêşketina çandinîyê (zîraet) di vekirina dibistanên esrî de didît. Digot herçend erdê kurdan pir e, axa wê baş û ava wê boş e jî kurd bi qasî frengan dexil hilnaynin; ji ber ku frenk erdê xwe bi makîneyan cot dikin; yek diavêjin çil hiltînin û îro ji nav wan gelek arvan, cil û pêdivî tên nav memleketê osmanî; ewên dibêjin şixulandîna makîneyên gawiran guneh e, derewan dikin û bila ew ji halê xwe şerm bikin. Divê eşîrên kurdan zarokên xwe ji bo hînbûna vê cotyarîyê bişînin dibistanan, dema erd bi makîneyan baş hat kolan, dê bender mezin û paşil tije bibin.²⁷

Li gor Babanzade Ismaîl Haqqî, “ziman” di vê perwerdeyê de xwedîyê roleka kilîdî ye. Ji ber ku ziman ne tenê amraza ragihandinê ye, bidestxistina ‘ilm û fennê, pêşketin û medenîyetê bi wî çêdibe. Miletê ku ji nivîsandîna mehrûm be, “bêziman” e. Mixabin ji ber karên neqenc ên hikumeta mustebîd wekî pêkhateyên misliman (çerkez, laz û arnawûd) kurd jî bûbûn qewmekî zimankuşî. Lewma îro ne kitêbên wan ên rêzimanê, ne matbaa û ne jî berhemên wan ên çapbûyî hene. Wisa ji edebîyatê, rêbazên zanist û teknîkê, berhemên zanistî û hunerî jî mehrûm mane. Hêz û hikumranî di perwerdeyê de ye, perwerde jî bi ziman li ser pîya dimîne. Kurdên ku sitûna herî girîng a osmanî ne, ger ne qewîn be, Dewleta Osmanî ya ku pala xwe dide vê sitûnê jî dê li ser pîya nemîne! Çare ne *tirkîkirin* an *erebkirina* kurd, laz û arnawûdan e. Çare ew e ku her qewm bi zimanê xwe perwerde bibîne. Erê di gundekî kurdîaxivêr de mirov pile bi pile dikare tirkî hinî zarokekî kurd bike û ew zarok jî di dawîyê de bi jîrbûna xwe dê were asteka baş, lê di ber vê hînbûnê de ew zarok dê ji ‘emrê xwe yê biqîmet çend salan winda bike. Li ber destê vî kurdî ger bi kurdî çend berhemên derbarê zanist û teknîkê de hebûna û ew biçûya dibistaneka kurdî şik tune ye ku dê zûtir bikemilîya û perwerdeyeka bênoqsan wergirta. Hasilî bingeha yekem a selameta

26 Midhat Bedirxan, bnr. “Bîsmilâhîrrehmanîrrehîm”, *Kurdistan* 1 (9 Nîsan 1314/1898): 1-4; “Bîsmilâhîrrehmanîrrehîm”, *Kurdistan* 2 (23 Nîsan 1314/1898): 1-4; û “Fazîlet’ul ‘İlm”, *Kurdistan* 4 (21 Mayıs sene 1314/1898): 3-4.

27 Fikrî Necdet “Cotkarî”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/1913): 24-25.

miletî, perwerde ye, mifteya perwerdeyê jî ziman e, derîyê medenî-yetê jî bi vî zimanî vedibe.²⁸

Bi raya Seyyîd Muhammed Îsmetullah (ku ji nivîsa wî dîyar dibe ew yekî ereb e û li Kurdistanê heft sal nefî maye), osmanîyan her milletî ji zanîn û perwerdeyê mehrûm hiştîye, nehiştîye ew bi feyza zanîn û tekamûlê bijîn. Fezîletên heyî yên kurdan, bi xîret û xebata wan çêbûne, tê de tu para osmanîyan tune. Ew dibistanên ku li Kurdistanê vedibin ne faydeyekê didin kurdan û ne jî ji pêdivîyên wan re dibin derman. Heta ku dersê wan dibistanan ne li gorî pêdivîyên herêmî û serdemî bin, pûç in. Kurd divê li gor zeka û behreyên xwe perwerdeyekê bibînin.²⁹

Herçend li gor pêdivîyên serdemê vekirina dibistanan, di wan dibistanan de îmkana perwerdeya bi kurdî û çareserkirina materyalên dersê (wekî rêziman, ferheng) ji dewra meşrûtîyetê heta destpêka şerê cîhanê di nav ronakbîrên kurdan de bûye cihê nîqaşê jî, ji ber şertên neguncaw, ji xeynî du carên emirkin, ev mesele ji quwweyê derbasî pratîkê nebûye. Belê kurd cara pêşî di dewra meşrûtîyetê de, li Stenbolê, di asta seretayî de be jî, bi navê wê “Kurd Meşrûtîyet Mektebî” bûn xwedîyê dibistaneka nû. Ev dibistan ji alîyê komeleya Kurd Neşrî Maarif Cemîyetî ve di 1910an de, pîranî bi alîkarîya kurdên dewlemend hat damezrandin. Ji beyannameya komeleya wê dîyar dibû ku di pêşerojê de ji bo dibistanên Kurdistanê dê bûbûya mînameka tetbîqî (pîlot). Lêbelê ji ber zêdebûna tacîz û meylên tirk-perest ên îttihadçîyan, ew heft heşt meh şûnde hatîye girtin.³⁰

Cara duyem li Xoyê komeleya Gehandinî, bi heman navî dibistaneka nû vekirîye. Mebesta wê avakirina matbaayekê, derxistina rojnameyeka heftane û vekirina dibistanên sin’et û zîraetê bû. Ev dibistana ku pol, dispanser, mifredat û cilûbergên wê “bi terzeka ewrûpî” hatibûn sazkin, ji bo “neslê nû yê kurd” bû.³¹ Lêbelê ew jî bi destpêkirina şerê cîhanê re, di sala 1914an de belav bû.

Eve di van salan de, di ber behsa dibistanên nû, zû-xwendin û nivîsandinê de islehkirina elifbayê tê rojevê. Gotara ku agirê vî nîqaşê geş kirîye, aîdî Abdullah Cewdet e. Cewdet di wê bawerîyê de ye ku

28 Babanzade İsmail Haqqî, “Kürdceye Dair”, *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* 3 (6 Kanûn-ı Evvel 1324/1908): 18-19.

29 Seyyîd Muhammed İsmetullah, “Kurdistanı Maarif”, *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesi* 9 (17 Kanun-u Sanî 1324/1909): 79.

30 Bo agahîyên berfirehtir bnr. Bahattin Demir, “Kürd Meşrutiyet Mektebi”, *Toplumsal Tarih* 200 (Ağustos 2010): 72-78.

31 Bo agahîyên berfirehtir bnr. Celilê Celîl, *Kürt Aydınlanması*, (wer.) Arif Karabağ, ç. 2, (İstanbul: Avesta, 2013), 122, 124.

ji bo pêşveçûna kurdan, şertek jî ew e ku di nav wan de rêjeya kesên xwenda bilindi ji %40an bibe, ji bo vê yekê jî divê “herfên nû” bên qebûlkirin da ku kurd di mehekê de bi wan herfan zarokên xwe yên 7-8 salî hînî xwendin û nivîsandinê bikin.³²

Derhal kesên wek Suleymanîyelî Mes’ûd, M. S. Azîzî (M. Salih Bedirxan), Silêmanî Ebdulkerîm, Modanî X. (Xelîl Xeyalî) û Babanzade Ismaîl Haqqî tevî vê nîqaşê dibin. Me got li rexê vekirina dibistanan ji bo zarokên kurdan, hêsankirina elifbaya heyî jî mîna karekî elzem dihat dîtin. Li gor xwedîyê van nivîsan, sebebê sereke yê paşmayîna zarokên kurdan, elifbaya heyî bû. Bo nimûne Suleymanîyelî Mes’ûd di wê qenaetê de bû ku ilmên dîmî ne tê de, di hemû warên zanistên serdemî de tekane sebebê paşmana alema îslamê, curbecuriya şiklên herfan ên elifbayê bû. Ji ber ku ji bo hînbûna 6 tîpan divê mirov 80 şiklên cuda hîn bûbûya. Mesela şiklên tîpên bê, (), tê (), sê (), nûn (), yê () û têya sitûr () herdem diguherîn. Ji bo 32 tîpan, hînbûna 200 şiklên bêhereke, hem xwendekaran û hem jî mamosteyan bêşewq dikir. Eve cehaleta heyî ji vir dest pê dikir. Çare çi bû? Çare ew bû ku di dibistanên seretayî de ji bo her herfê mirov tenê yek şiklî hilbijarta û wê bi kar biana. ³³

Li gor M. S. Azîzî (M. Salih Bedirxan) ger elifbaya ‘erebî bihata islehkirin, dê ji her qewmî bêtir kurd jê fayde bidîtana. Belkî kesê herî cahil û bêqabilîyet jî di sê çar mehan de xwendin û nivîsandinê hîn bûbûya. Piştî islehkirina elifbayê, karê nivîsandina rêzimana kurdî û pêdiviyên dî hêsantir dibû. ³⁴

Gotarên Modanî X. (Xelîl Xeyalî) û Silêmanî Ebdulkerîm, li ser ferqên navbera zarokên kurdan û ewrûpîyan, “berawirdkirinek” tîne nav vê nîqaşê. Bo nimûne Xelîl Xeyalî di wê bawerîyê de ye ku zarokên îngilîz, frensîz, elman, rûs û îtalyanan di nava şeş heyvan de xwendin û nivîsandinê hîn dibin lêbelê yê kurdan di nava deh salan de du herfan jî hîn nabin. Sebebê vê yekê ne jîrbûna zarokên ewrûpî û ne jî bêxîretî û kêma-aqilîya zarokên kurdan e. Di “zûxwendin” û “zûnivîsandin”ê de kêşeyek heye. Lewma divê kurd ji şêx û melayên Mûsil, Dîyarbekir, Bi(t)lîs, Wan, Erzerom, Bexdad, Sinê, Silêmanî, Kerkûk û Xarpûtê bipirsin ka li ser vê behsê çi difikirin, belkî piştî

32 Abdullah Cewdet, “Bir Xitab”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran sene 1329/1913): 3-4.

33 Suleymanîyelî Mes’ûd, “Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâati”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran sene 1329/1913): 18.

34 M. S. Azîzî, “Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâat” *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/1913):13.

sê-çar mehan ji bo xwendin û nivîsandinê çareyek çêbe.³⁵

Silêmanî Ebdulkerîm bi şewazeka mizahî hem kêşeya elifbayê û hem jî rêbaz û helwesta mamosteyan rexne dike. Li gor wî ji ber elifba û rêbaza hînkirinê mindalên kurd zû hînî xwendin û nûsînê nabin û hewesdariya wan a bo tehsîlê zû vedimire. Ji ber ku piştî çend salên xwendinê mindalên kurd nû hîn dibe ka “dal”a () Zeyd bi çi bûr e, “ra”ya () Omer bi çi mensû ye, “we” () bi çi û xulamê Bekir bi çi meksûr e, ta ku ev hemû piştî bîst salan bi kêrî xwendina *Babu'l-Fera'idê* bêt. Îcar gava li dibistan û hucreyên medreseyan feleqe, lêdan û sîleya muellim û melayan jî dikeve ser vê bobelatê, bêhewesî zêdetir dibe. Axir mindal di heft salan de Qur'anê xetim dike. Qebehet elbet ne yê wî ye, ger ew mindalê frengêkî bûya, di heft salan de dibû musteşarê nazirê xaricîyê. Lewra mamosteyê wan hiş û fikrê zarokan bi elîf ser a, hê zenne eh, mîm ser ma, dal zenne med, ku dibe “Ehmed” meşxûl nake. Tîpan nîşan dide, paşê ji şekir tîpan dirist dike, bang dike mindal, were navê xwe, ku Ehmed e, peyda bike, ger te peyda kir, ev şekirên ha ji bo te, dibêjê. Ew mindal wisa tê reqs û semayê, di maweyê du deqîqan de ji wan şekiran navê xwe dirist dike, yanî hem navê xwe dixwîne û hem jî dinivîsîne. Mamosteyê kurdan feqîro bi du saetan de encax “elîf ser a” hîn dike. Freng du rojên heftayê, zarokan dibin çolê, fêrî ilmê çandinê (zîraet) dikin ka ji du ribe genim çawa sed ribe genim tê hilanîn. Mixabin yên kurd û osmanîyan ji ‘ilm û feneka wisa jî mehrûm in.³⁶

Li gor Babanzade I. Haqqî di vê rêyê de wezîfeya pêşîn ew e ku mirov kurdî bike zimanekî rasteqîn ê nivîsê. Ev ziman jî dê “bi tîpên nû yên ‘erebî” çêbibe. Jixwe di vê behsê de çend teşebis çêbûne ku divê ji nav wan mirov ya herî baş bineqîne û li gor pêdivîyên kurdî bêteredût wan bi kar bîne. Dê tîpên kurdî bi ‘erebî bin. Bes bila elifbaya nû, ji ya berê ne tevlihevtir be, bila ji tîpên basît pêkhatî be. Lewra di dawîya dawîn de kurd aîdî malbata Şerqê ne, bila nedin pey arnawûdên latînparêz.³⁷

Di nav van guftûgoyan de çareserkirina kêşeya elifbayê, carina digihîje naverokên balkêş. Ji bo vê yekê nivîseka Mewlanzade Rifat temsîlkar e. Li gor wî gava kurd şîyar bû û ketin ser rêya teraqîyê,

35 Modanî, X., “Ziman û Nezanîya Kurdan”, *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/1913): 29-30.

36 Silêmanî Ebdulkerîm, “Tal û Şîrîn”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/1913): 21, 23.

37 Babanzade İsmail Haqqî, “Kürdlerin Tealisi”, *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/1913): 3-4.

dor tê ser ziman. Ji ber ku ji bo hemû pêşketinan ziman lazim e. Islehkirin û pertkirina (ta'mîm) ziman jî bi nivîsandinê çêdibe. Ji bo ku mirov bi heq kurdî binivîse û bi hêsanî fêhm bike û bide fêmkirin, vejandin û islehkirina tîpên wî yê qedîm şert e. Kurd wekî ermenîyan qewmekî “urdû”yî ye û jê re tîpên “urdûyî” divê. Bi tîpên heyî zeptkirina zimanê kurdî ne mimkûn e. Ger kurd bikaribin tîpên xwe yê qedîm vejînin û isleh bikin, bi wan qewmê xwe bînin nav daîreya şewazeka nû û pê kitêbên xwendin û rêziman û herwiha ferhengê binivîsin, dê armanca wan biçe serî.³⁸

Ev cure lêgerîna elifbayekê li gor taybetîyên zimanê xwe, heta nîfşê Hawarê jî didome. Ji ber daxwaz û pratîkên cuda bîna amadekirin jî *Elîfbayê Kurmancîya Xeyalî*, (1909), *Hînkerê Zimanê Kurdîya komeleya Hêvîyê* (1921), parçeyekî vê lêgerînê ne. Herçend piştî şerê cîhanê (1918) bala kurdan bêtir dikeve ser “huqûqa millî” jî di vê maweyê de hebûna du gotarên Kamiran Alî Bedirxan, dîyar dike ku çareserkirina kêşeya hêsanîkirina elifbayê berdewam e. Di gotara *Serbestîyê* de Bedirxan eyan dike ku demeka nêzik de xebata Kurd Neşrî Maarîf Cemîyetî dê semereya xwe bide, wek gava pêşîn dê ev komele kitêbên elifba û rêzimana kurdî saz û çap bike.³⁹ Di gotara *Jînê* de jî Bedirxan dibêje qencîya elifbayeka sivik û hêsan pîr e; ew mîletên ku zimanê xwe isleh dikin, qaîdeyên zimanê xwe sererast dikin, tîpên sade û sivik bi kar tînin, astengîyên li pêşîya serxwebûna xwe jî radikin. Lewma elifbaya ku tê amadekirin, divê di demeka kin de xwendin û nivîsandinê hînî gundîyan jî bike. Di vê rêyê de “bi feraseteka nû” mirov tevbigere, dev ji wan bawerî û îctihadên batil berde çêtir e. Bi şertê ku ne li dijî hukmê îlahî be, li gor pêdivîyên demê divê mirov elifbayekê (yeka ji milê rastê ber bi milê çepê ve an yeka ji milê çepê ber bi yê rastê ve tê nivîsîn) peyda bike ji bo kurdan.⁴⁰

Bi rastî jî heman rojan elifbaya cemîyeta ku Kamiran Bedirxan behsê dike, di jimarên 17, 18, 19, 20 û 22an a *Jînê* de çap dibe. Heta ji bo pratîkê, di jimara 23an a kovarê de helbesteka Nalî bi vê elifbayê tê weşandin. Elifba wekî “herfên sewtîye” û “herfên sabite” hatîye dabeşkirin, lê jê dîyar dibe ku bêtir ji bo çareserkirina kêşeya

38 Mewlanzade Rifat, “Muhterem ‘Hetawî Kurd’ Gazetesi Muessîslerine”, *Hetawî Kurd* 2 (21 Teşrîn-î Sanî 1329/1913): 3.

39 Kamiran Alî Bedirxan, “Kürd Lisânının Tedvini”, *Serbestî* 480, (29 Nîsan 1919): 1.

40 Kamiran Alî Bedirxan, “Kürd Lisânı”, *Serbestî* 486 (5 Mayıs 1919): 1.

dengdêrên kurdî (a, e, ê, î, î, o, u û) hewl û xîretek heye.⁴¹ Halê hazir bi vê elifbayê kurdan çiqas mistûemel kir em nizanin lê em dizanin ku îmkana elifbaya *ji milê çepê ve tê nivîsîn*, di sala 1932an de bi kovara *Hawarê* pratîze bû.

3.3. Rexne Li Rêveberîya Berê û Merkezîperestîyê

Em dibinin ku elametekî mezin ê dewra modern, qebûlkirina makedagonekê, yanî rêkeftineka civakî (social du contrat) ye û bi vê rêkeftinê sînorkirina hikumranîya keyfî ye. Li ser vê behsê Touraine dibêje ku sînorkirina hikmê hikumdar û bi şoreşeka neteweyî (mîna Şoreşa Frensî) dewirkirina vî hukmî bi temamî ji bo gel, rewşeka dewrên nû ye. Ji alîyên cuda cuda ve tesîra fikrên Descartes, Locke, Rousseau, Voltaire, Diderot çêbûye heta ku “di şûna qanûna îlahî de faydeya civakî binecî bûbe”. Li ser vê yeke mesela li Îngilîztanê îlankirina Danezana Mafan/Bill of Rights (1689) û li Frenseyê Danezana Mafên Mirov û Welatîyan/La Déclaration des droits de l’Homme et du citoyen (1789), bûne xîmên qanûnên huqûqî yê rejîmên wek meşrûtiyet û cumhurîyetê, bi van rejîman re rûdana *meclîs* û *qanûna esasî* jî bûne temsîla îradeya gel li hemberê rêvebir û dewletê.⁴²

Navê rengvedana vê dîyardeyê ji bo Dewleta Osmanî jî -du carên emirkin- çêbûna rejîma Meşrûtiyetê (1876 û 1908) û qebûlkirina Qanûna Esasî ye. Li taxa kurdan bi kêf û coşeka mezin pêşwazîkirina van herdu dîyardeyan, fikrek dide me ka ronakbîrên kurdan çiqas meyyalê dinyayeka nû ne. Ji bo dîtina vê yeke, çavlêgerîneka basît li çend nivîsên rojnameya *Kurd Teawûn û Teraqqîyê* têra me dike. Bo nimûne Dîyarbekirlî Ahmed Cemîl ji bo Meşrûtiyeta DUYEM digot *şahiya yekem a bûka hakimiyeta millet û cejna mezin a azadiya millet*, ji bo betalkirina Meşrûtiyeta Yekem jî digot *têkçûna mafên welatîyan û ketina taca azadiyê*.⁴³ Seîdê Kurdî wesfekî pêşketî dida rêveberîya meşrûti û digot meşrûtiyet cinsekî meşwereta îslamî ye, bi vê îdareyê re êdî hikim ne ya kesekî ye û madem meşrûtiyet ji ruhê îslamê ne dûr e, nexwe ji bo ku gunehên îstibdadê û demên borî dîn û şerî’etê lekedar neke, zarûret e ku mirov Meşrûtiyetê di

41 Bnr. Jimara 23an a kovara *Jînê*, helbeta Nalî ya ku bi peyvên “Em taqime” dest pê dike.

42 A. Touranine, hb. r. 51-73.

43 Bnr. Ahmed Cemîl, “Milletin İlk Şehrayîn-i Arûs-ı Hakimiyeti”, *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 11; “Milletin İd-i Ekber-i Hürriyeti”, *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 3,(6 Kanun-u Evvel 1324/1908): 17.

libasê şerî'etê de nîşan bide û tetbîq bike. Awrûpayê jî esas bi xêra vê hêzê ji xwe re pêşketin û perwerdeyeka harîqulade ava kirîye.⁴⁴ Bi raya Xelîl Xeyalî bi Meşrûtiyet û Qanûna Esasî re ew karên xirab (cehalet, sefalet, feqîrî, pevçûn û îxtilaf) tev pûç û betal dibûn.⁴⁵ Seyyah Ahmed Şewqî digot madem bi Meşrûtiyet û Qanûna Esasî re ji bo her kesî wekhewî, azadî û biratî dabîn bûye, divê di navbera gel û pekhateyên dewletê de tu îxtilaf nemînin. Meşrûtiyet rûdana azadîyê, pêşketinê, hînbûna sen'et û pîşeyên demê, geşbûna perwerde û xwendinê ye û dê ew bi xwe re xweşderbaskirina welatîyan û azadîyê bîne. Îstibdad li dijî şerî'etê bû, ji ber wê tebaya osmanî paş ma û lêbelê niha bi saya azadîyê dê hemû xirabî def' bibin.⁴⁶ Di heman rojnameyê de Mihemed Tahir Cezerî ji bo Qanûna Esasî digot ew xwedîyê çar rûknên bingehîn e: *Hurrîyet* (azadî), *edalet* (dadî), *uxuwwet* (biratî) û *musawet* (wekhevî) û ev rûkin li gor emrê Xwedê û şerî'eta pêxember e...⁴⁷

Lêbelê bi destpêkirina desthilatdariya partîya Îttîhad û Teraqqîyê re ev hêvî berhewa dibin. Ji ber ku karakterê wê yê tirkperest û yekperest (çawa ku bi provakasyona 31 Mart Waq'asî re hemû muxalefetê tesfîye dike) atmosfera xweşbîn a vê maweyê diguherîne. Ji ya Abdulhemîd xirabtir rêveberîyeka mustebîd ava dibe (wekî dewra îro). Belkî jî li ser kirinên mustebîd ên vê rêveberîyê, çar sal şûnde Midhat Bedirxan gotarek dinivîse. Gotara wî ya ku hûrgilî behsa zarûreta "cudabûna hêzên rêveberîyê" dike, bi fikra me îro jî aktûel e û bi ders û îbretan tije ye. Ji ber ku Midhat Bedirxan dibêje ku demokrasîya heyî îro di rêveberîya meşrûtî de tecessûm kirîye, bingeha dewletên medenî li ser vê rêveberîyê ava bûye. Hêzên weke quwweyî îcraîyye (yürütme) û quwweyî qanûnîye (yasama) di dewletên medenî de cuda ne, di destê yekî de nînin. Dema ev hêz ji hev cuda nebin, rêveberîyeka mustebîd rû dide. Ev revêberî ji her cure kontrolê dûr dibe û bi keyfî tevdiqere. Îradeya millet rastî tecawûzên derveyî

44 Said-i Kurdî, "Îfade-i Meram", *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî*, 6, (27 Kanun-u Evvel 1324/1909): 43, 44.

45 Xelîl Xeyalî, "Weten û Îttîfaqa Kurmanca", *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 8 (10 Kanun-u Sanî 1324/1909): 69, 70.

46 Seyyah Ehmed Şewqî, "Ey Gelî Kurdan", *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 1, (22 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 7, 8; "Gelî Welatîya", *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/1908): 16.

47 Mihemed Tahir Cezerî, "Gelî Birakên Ezîz û Gelî Kurmanca", *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 6 (27 Kanun-u Evvel 1324/1909): 37, 38.

û navxweyî tê.⁴⁸ Heta di vê behsê de Midhat Bedirxan serî li *Ruhu'l Qavanîna* [Kanunlarin Ruhu] Montesqieu dide û jê vê referansa ha dide: “Li welatekî ku prensîba cudabûna van qanûnan tuneye, ne mimkûn e li wir azadîyeka esasî hebe.” Û piştî van gotinan jî bi qes-ta pratîka Îttîhatçîyan dibêje ku me jî ev gotina mezin tecrûbe kir, hem jî bi awayekî tahl.⁴⁹

Herçî rexnekirina polîtîkayên merkezîperest e, ev yek jî herî baş û tîpîk di gotareka Abdullah Cewdet de xuya dibe. Gotara wî çîrokekê jî dihewîne ku ew çîrok jî ji bo refleksa dewleta tirk û piştgirên wî yên “dewletlu” bi tîra xwe îzehker e. Li gor Cewdet qaşo dostekî wî yê muhterem gava li ser maseya wî jimaraka kovara *Rojî Kurd* dîtîye, jê pirsîye ka ev çî ye? Cewdet gotîye ew weşaneka “kurdo-lojî” yê ye, derbarê kurdîtîyê de ye. Wê gavê vî kesî rûpeleka kovarê vekirîye û gava rastî nivîseka kurdî hatîye, gotîye “madem ne tirkî ye û madem kurdî ye, ev weşana tefrîqayê (parçebûn) ye” û kovar avêtîye ser masê. Ewe Cewdet herwekî vê helwesta şaş û xwe-dîyê felsefeyeka sexte rexne bike, gotarek nivîsîye.⁵⁰ Lêbelê fikrên Cewdet ên ser cudabûn û bihevrebûna milletan û herwiha sîstemeka ademî-merkezî gelek balkêş in û ji bo roja me jî dîsa aktûel in. Bi kurtî wiha ye naveroka vê gotarê:

Turkîya, herçend axa Ewrûpaya Osmanî (Balkan) winda kiribe, ew hêj jî ji gelek unsûran pêk tê û hêj jî hêvîya yekîtîyê heye an hêvî heye ku mirov van unsûran nêzîkî hev bike. Ji bo vê yekê jî *rêya herî bitesîr a yekîtîyê, di cudabûnê de ye* (Tevhîdin en mues-sîr çaresi tefrîddir.) Lewra Xweda jî di Qurana pîroz de gotîye me insanan mîna qewm û şûbeyên cuda cuda afirand da ku hev nas bikin. Nexwe eşkere ye ku her millet di nav derdora xwe ya serbest û siruştî de, li gor meylên xwe yên milletî bijî û tenê ji bo hevnasîn û dostanîyê werin ba hev. Nexwe tişteki minasîb nîne ku mirov “yek ziman”, “yek qanûn” û “yek muemele” yê li ser van milletan ferz bike. Ji bo ku unsûrên osmanî di nav yekîtîyekê de bin, lazim e li gor xasyetên xwe bijîn. Ji bo vê yekê li Ewrûpayê mînaka Swîsrayê heye. Ev dewlet ji 22 kantonan pêk tê ku her kanton ji alîyê milkî û îdarî ve serbixwe ye û digel ku ji sê qewmên cuda (frensîz, elman

48 Midhat, “Kuvâ-yı Umûmiyye-i Hükûmet Sûret-i Zuhûru, Lüzûm-ı Tefrîk ve Muvazenetî ve Bu Husûsdaki İhtilafat-ı Efkâr ve Bu Bâbda Olan Nazariyyât”, *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/1913): 14, 15.

49 Midhat, heman nivîs, r. 16.

50 Abdullah Cewdet, “İttihad Yolu”, *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/1913): 8-10.

û îtalyan) pêk tê û pir-mezhebî ye jî (katolîk, protestan, ortodoks û kalvenîst) di nava xwe de xwedîyê yekîtîyekê ye. Serdem, serdema millîyetan e û tu dewlet û hikumet nikare pêşîya vê cereyanê bigre. Îro kurd jî dixwazin bi zimanê xwe binivîsin, dîroka xwe hîn bibin û şexsîyeta xwe ya neteweyî fêm bikin. Bila rêvebirên dewletê vîya fêm bikin û tu astengîyan dernexin. Kî yêkîtîya unsûran dixwaze, divê cudabûna wan jî bixwaze.⁵¹

Ji van gotaran jî xuya dibe ku ronakbîrên kurd, di meseleya rêveberîya mustebîd û zîhnîyeta merkezî û monolîtîk (yekceleb) de, xwedîyê helwesteka rexneyî ne û ev rexne li ser zemîneka ku ji dinyayê xeberdar e, rû daye.

3.4. Rexnekirina Edebîyata Kevin

Di nava vê tabloyê de, rexneyek jî derbarê edebîyatê de ye. Ya rast rexneya heyî, gazindan ji konvansiyonên edebîyata heyî dike. Ji vê edebîyatê dixwaze ku li gor dinyaya ku bi awayekî radîkal guherîye tev bigere, êdî dev ji bedewîya yarê, ji pesnê bejnûbal, zilf û îşweyên wê berde, behsa tişteki bifayde û civakî bike. Elbet muxetabê van rexneyan naveroka helbesta heyî ye.

Di rûdana vê rexneyê de bêguman rola serdemê gelek e. Em dibînin ku li dinyayê (bi medreseya Romantîk re) meylek çêbûbû ku berê hunerê dida ser meseleyên civakî û digot lazim e “huner ne ji bo hunerê be, huner ji bo civakê be”. Tê zanîn ku ev nîqaş di nav edîbên tirk ên vê serdemê de jî hebû. Em dibînin ku mîna qeydeka nivîskî gotareka Baban Abdulazîz (“Edebiyyâtımız ve Udebâmızdan Bir Ricâ”) li ser vê îstiqametê bangî edîb û şairan dike.⁵² Bi raya Baban Abdulazîz, ku wî bi înzayên wekî Azîz Yamulkî û Yamulkîzade Abdulazîz jî nivîsiye, niha hêzeka mezin a medenî li Ewrûpayê rû daye û ev hêz ji top û tifeng û çekan zêdetir, aîde ilm û hunerê ye; ewên ku bi ilm û hunerê mucehhez nebin, hem li Şerqê hem li Xerbê dê li ber pêlên dijwar ên vê medenîyetê çemûçem herin; ev heqîqet divê bêtir ji aliyê ronakbîran ve bê zanîn; xelq ji vê medenîyetê bêxebber e; xelq ji gotinên alim, waîz, muderrîs, edîb, şair û ji wan xortên xwedî-tehsîleka ewrûpî bibawer in; di nav van kesan de ewên ku baş weşangerî û propagandayê dikin, şair û edîb in. Lêbelê bila ew li qusûrê nenêrin gava mirov li berhemên wan dinêre, mirov dibîne ku di armanca wê de teorîya “huner bo hunerê” heye; ev rêyeka şaş e;

51 Abdullah Cewdet, heman nivîs, heman cî.

52 Baban Abdulazîz “Edebiyyâtımız ve Udebâmızdan Bir Ricâ”, *Rojî Kurd* 4 (30 Ağuostos 1329/1913): 13-14.

di naveroka vê hunerê de pevçûnên şexsî; ji bo bexşîşan pesnê şah û wezîr û mîran û rindîya carîye û horîyan heye; tê de fayde û îqazek nîne ji bo qewm û derdora wan; herçend ev taybetî li ba wan milletên dî jî hebe, ev çaryek esr e an belkî esrek e ku jîyan guherîye û li gor vê yekê lazim bû ku heta niha mecraya edebî jî biguherîya, yanî lazim bû teorîya “huner bo civakê” dest pê bikira; wan bi vê armancê helbest û dîwan binivîsîna, gel ji xewê şîyar kirana, tiştên sûdewer û kêrhatî nîşana gel bidana; bereksê edebîyata kevin, dê mijar jî ne şexsî, lê civakî bibûya; wê demê dê ev halê xemgîn rû neda, dê kurdîtî bibûya xwedanê uzv û azayên heqîqî; dê hêza belaxatê zêdetir nifûzî ruhê insan bikira, lê mixabin ev nebûye⁵³

Xwedîyê nivîsê di dawîya gotara xwe de şairekî ku hunerê ji bo armanca sûdewar bi kar anîye jî destnîşan dike û dixwaze ku yên îro bidin pey wî. Li gor Baban Abdulazîz ev kesê payebilind Hacî Qadirê Koyî ye ku di nav tarîyeka tîr de mîna çirayekê geş bûye û vê heqîqetê (hüner ji bo civakê) teqîb kirîye. Lê çawa ku bi gulekê bihar nayê; bi şîret û xîreta du-sê kesî ev kar naçe serî; lewma Baban Abdulazîz ji edîb û şairan ricayek dike ku rewşa qewmên xwe, têkçûna misilmanan, felaketên wan ên rojane bînin li ber çavên xwe û li gor îcraya pêdivîyên vî zemanî bangî xwendevanên xwe bikin.⁵⁴

Her wekî ev ricaya Baban Abdulazîz şeş sal şûnde ji aliyê Qazî Letîf ve pratîze bibe, helbesteka balkêş heye di kovara *Jînê* de. Derbarê jîyana wî de zêde malûmatên me nînin, tenê em dizanin ku ew kurdekî Mahabadê ye û bavê şair û ronakbîrê vê serdemê Qazîzade Mistefa Şewqî ye. Gava ew ji bo serdana kurê xwe Mistefa Şewqî hatiye Stenbolê, wî ev helbest daye rêvebirên *Jînê*. Ji naveroka “xezel” a wî dîyar dibe ku li vê derê çend kesayetên kurd nas kirîye û jê re coşek çêbûye ku fikrên xwe yên ser yekîtî, azadî û rewşa xeternak pêşkêş bike. Helbesta wî bi van beytên radîkal dest pê dike:

*Şairî kurdan!.. meken behsî uzar û zulfî yar
Behsî behsêkî biken bo kurd leme-w paş bête kar!..*⁵⁵

Yanî Qazî Letîf rexneyek tund li şairên kurdan dike û dibêje bes behsa cemal û zulfê yarê bikin, behsa mijarên wisa bikin ku ji vir pê de karê kurdan biçîte ser. Jixwe di berdewama helbestê de mîna me gotî ew birrek mijarên civakî tîne rojevê û dibêje ku milletê kurd

53 B. Abdulazîz, heman nivîs, heman cî.

54 Baban Abdulazîz, hn. 14.

55 Qazî Letîf, “Xezel”, *Jîn* 7 (2 Kanun-u Sanî 1335/1919): 14-15.

ji ehlê Gurcistan û Ermenistanê pirrtir e, malmezinên wan xwedîyê qesr, sifre û ni'metan in, lê mixabin *ew ne hakimê xwe ne*, malê wan ji îslam, tirk û tetaran re maye; çak e ku ji nav wan kesên mezin ên mîna Rustem, Bermek, Meen Zaîd, Mistefa Beg, Şêx Reza, Nalî, Wefayî, Seîdê Teftazanî, Melayê Hekar, Muftî Zehawî, Şêxulîslam Heyderîzade Îbrahîm Efendî, Ebdussemet Melayê Kerkûkî, melayê welatbar bedî rûy zeman Mela Seîdê Kurdî derketine, lê ger giregirên roja îro meclîsekê ji bo kurdan teşkîl nekin dê tarûmar bibin biçin; ger ji bo milkê xwe yekîtîyek saz kirin jî dê îranîyan wek qitarê (trên) sef sef bikin, bidin ber xwe.⁵⁶

Lê eger em çavên xwe li qeydeka dîtir a pir-hêl (digel rexneya edebî rexneyên sîyasî û civakî jî) dihewîne bigerînin, bêguman em ê herin li ber derîyê helbesteka Koyî. Mixabin ev helbesta ku bi yekûna xwe dibe “nimûneya helbesta nû” di rojname û kovarên vê serdemê de ne bi awayekî serbixwe û ne jî di nav nivîs û gotara ronakbîrekî de mîna referansekê (bi vî awayî 11 helbestên Koyî hene) çap nebûye. Ger dîwana Koyî ya ku Abdullah Cewdet di sala 1919an de mîzgînîya çapa wê dide⁵⁷ pêk bihata, em ê rastî wê zûtir bihatana, lê piştî mirina Koyî gelek sal şûnde (1986) di cihekî *Dîwana* wî ya li ber destan de mîna “Xakî Cezîr û Botan” em rastî wê tîn.⁵⁸ Ji naverok û hin remzên helbestê dîyar e ku dîroka nivîsîna wê dikare heta sala 1881an biçê.⁵⁹ Çi dibêje helbesta wî ya ku berî semînerê me tewsiye kiribû ku bê xwendin û roja dersê jî li ber destên we be?”

Koyî bi dengêkî şexsî û zimanekî rojane, bal dibe ser metirsîya Peymana Berlînê (1878) ku vê peymanê qismekî mezin ê axa kurdan ji ermenîyan re dihişt ⁶⁰ *û digot ku ger ew peyman cîbicî bibe an pêşîya vê metersîyê neyê girtin dê “tofan”ek rû bidin di nav kurdan de: Ger hin eşîrên kurdan ji german bimrin jî dê nikaribin herin zozanan; dê mescîd ciyê xwe bide dêrê, dengê naqosê şûna bangê bigre, qazî dê cihê xwe bide metran, rehban jî li ciyê miftî rûne...*

56 Piştî şerê cihanê gava Dewleta Osmanî parçe bû, îranîyan jî doza axa Kurdistanê kirin, ev yek di nav nîfşê Kurdistan Tealî Cemiyetî de nerazîbûnek çêkir, eve di beyteka vê metnê de rengvedana wê nerazîbûnê heye.

57 Abdullah Cewdet, “Kürdçe Yeni Bir Eser”, *Serbestî* 485 (4 Mayıs 1919): 1.

58 Ya ku me jê îstifade kir ev e: *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî*, (amd.) Serdar Hemîd Mîran&Kerîm Mustefa Şareza, Sine: Întişaratî Kurdistan, 2012.

59 Belkî ji ber vê Baban Abdulazîz di gotara xwe ya navborî de digot “25 sal berê Hezretê Hacî Qadirî Koyî şî'rên huner bo civakê dinivîsand”. Bnr. gotara “Edebiyyâtımız ve Udebâmızdan Bir Ricâ”.

60 Di vê peymanê de xala “wîlayetên sitte” şeş bajaran Erzîrom, Wan, Elezîz, Diyarbekir, Bedlîs û Sêwas ji Ermenistanê re dihişt.

Lewma Koyî ulema û umeraya kurd gazî xebat û xîretê dikir, rexne li tiralî û bêferasetîya wan dibarand û xwezîya xwe bi wan demên ku kurd azad û serbixwe bûn dianî; di serxwebûn û rizgarbûna milletî de çareyê didît û te'nan dida van zumreyan ku zemanên berê yên mireffeh, azad û aram bi bîr *bînin* û ji “musteqîlbûn” a milletên piçûk (bulxar, sirb, yonan, ermen, qeretax, heta sûdanî) dersek wergerin û bes pişta xwe jî bidin osmanîyên ku îro mîna “benê mû” zeîf bûne. Ji bo dermanê nexweşîyê jî Koyî digel “qelem”ê (xwendin û serwextbûn), “şûr” jî (artêşeka modern a ku xwedîyê top û tifeng û hawanê ye) şert didît, lêbelê gava halê heyî yê gewremalên kurd dihat ber çavên wî jî hêvîsikestî dibû. Herçend wî ermenan rexne dikir jî di doza yekîtiyê û tifaqê de wan xîretkêş didît û digot ji bo ku ew fenê herb û sin'etê hîn bibin, wan bi piçûk û mezinên xwe ve berê xwe dane Ewrûpayê.⁶¹

61 Bnr. helbesta “Xakî Cezîr û Botan”, *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî*, 94-100.

Xakî Cezîr û Botan ye'nî wilatî kurdan/Sed heyf û sed mixabin deymen be Ermenistan

Wa rêgetan debesrê ‘êlatî Caf û Bilbas/Ger mirdûn le germên memnû’ e biçine kwêstan

Kamî kiç û hetîwî şîrîn bê, ray dekêşên/Hawar debene ber kê? Peş me dexîl û aman

Mescîd debête dêre, naqosyan muezzîn/Metran debête qazî, muftî debête rehban
Hîç xeyretêk nemawe sedcar qesem be Qur'an/Peyda bê Ermenistan namênê yek le kurdan

Sertan le qur helênin, ehwalman bibînin/Çonîn le destî zulmî bêdîn dûr le îman
Wellahî summe bîllah, tellahî em bela ye/Her hêndî pê dezanin îqlîmî kirde tofan

Tofanî ew nîye hîç, derçî kêwî Cûdî/Behrî tifeng û top e, însan e behrî ‘Umman
Em qîsseyey ke kirdim nagate çend salî tîr/Em haleta debîne yek yek be çawî xotan

Hal êstêke weha ye meger Xuda be sûkî/Têkyan bida we îlla dûr e le ‘eqlî însan
Herçî wekû beyanim bo kirdûn bê tehqîq/Peyda debin segane, kam qur bikeyin be serman

Lem beyne îttifaqê peyda biken be merdî/Ferqî nebê şivan û cûtyar û mîr û gavan

Suêndîş biçon be dîn û îman û sê telaqe/Bo hîfzî dîn û millet xotan biken be qurban

Rûmî wekû benî mûn, kes piştyan pê nebestê/Kewtûne dawî xoyan, sergeşte mawin û heyran

Kiwa walîy Senenduc, begzadeyî Rewanduz/Kiwa hakimanî Baban, mîrî Cizîr û Botan

Ev ayetey “fe sîru'l fî-l erzî” Xuwa ke fermûy/Îcray deken segane “bî-n-nefs” şahî xoyan

Kiwa ew demey ke kurdan azad û serbexo bûn/Sultanî mulk û millet, sahbî ceys û ‘îrfan

Eve di nava vê helbestê de ev beyta ha (29) ji alîyê rexneya edebî ve nûweyekî dihewîne:

*Sed qa'îme û qesîde kes naykîrê be pûlê
Rozname û cerîde û kewtote qîmet û şan*

Yanî Koyî gava dibêje êdî di vê serdemê de kes qaîme û pulek jî nade qesîdeyê, lewra rojname/cerîde qîmet û şan wergirtine, hem li gor ruhê serdemê qîmeta rojname û matbûatê fêm kiribû (ku wê demê hêj tu rojnameya kurdan tunebû) û hem jî didît ku li hember pexşanê, helbesta kevin (ku temsîla wê “qesîde” ye) bêrewac û bêqîmet dibe. Bi gotineka dî beyta wî gava cureyekî nû (nesra nû) payebilind dikir û vemirîna stêrka cureyekî kevin (nezma berê) destnîşan

Coşêk biden wekû heng tegbîr biken be bêdeng/Esbabî şer peyda ken top û tîfeng û hawan
Parranewe û tewekkul lem ‘esre pare nake/Tîr e du’ay cewşin peykan e hîrzî meydan
Bo çî beşîrî ême ye’nî Resûlî Ekrem/Hîç ed’îyey nezanî rojê ke deçûwe meydan
Wek Xêwa û Buxara bela narwa be hîmnet/Ref’î biken meşayix, def’î biken melatan
Her şêxî kewte şwênî yek dû kesî reş û rût/Xelkî be mûr dezanî, xoy hezretî Suleyman
Yektan neçûne gerdiş wa têdegen le dinya/Her padîşahî rom e û şahî ‘ecem le Taran
Qutbî zemane Xalîd aware bû wekû min/Bê qedr û qîmet û şan, xan û man û bênan
Şîr û qelem şerîk in lem ‘esre da dirêxa/Şîrim qelemtraş e û kalanî ye qelemdan
Em mesele meşhûr e ger qur dekey be sêrta/Îksîr e xak û xolî dermalî gewremalan
Tenha ême weha nîn, dîbaçey Mem û Zîn/Halît deka çilo ne ehwalyan suxendan
Xotan dellên: Egerçî meşhûrî xas û ‘am e/Her rêwîyek gerabê azatir e le şêran
Sed qaîme û qesîde kes naykîrê be pûlê/Rozname û cerîde kewtote qîmet û şan
Binware se’î û xîretê esta le dewletî Rom /Xoyan xezênedar in, xoyan tebîb û sultan
Her diwênê ehlî Sûdan hestane pê wekû şêr/Êstêke musteqîll in mahsûdî kullî edyan
Bulxar û Sîrb û Yonan, hem Ermen û Qeretax/Her pêncyan be te’dad nabin be qeddî Baban
Her êke musteqîll in kullêkî dewletêk in/Sahîbî ceşş û rayet, erkanî herb û meydan
Hem heqqyane ermen xîretkêşî yektir in/Wek ême nîn legel yek de’wa biken be şîran
Bo fennî herb û sen’et, bo zept û reptî mîllet/Deynêrine Urûpa gewre û biçûkanî xoyan
Hacî kesêke bêkes bo êwe qur depêwe/Gwêy lê degrin zerîf e, nagirin bela le xotan.”

dikir, dibû pratika rexneyeka edebî jî.

4. Encam

Hasilî kelam, wekî gelek pêkhatayan di nav kurdan de jî fikr û meylên nû, di serê sedsala bîstan de li bajarê Stenbolê peyda bûne. Kurdên xwenda yên ku bi kurdbûna xwe hesiyane, di rojname û kovarên kurdî de li pey sebebên paşmayîna kurdan ketine û di vê çarçoveyê de “rexne”yê wekî nerazîbûnek ji fikr, meyl, adet, war, sazî û dezgehên berê/kevin/ne-esrî, bi kar anîne. Ew helwesta rexneyî ya ku Paz û Touraine dikir nîşaneyeka serdema modern, li taxa kurdan jî îcra û pratîze bûye. Çend rexneyên wan ên ser alim û giregirên ku ji xema milletê xwe dûr in; fikrên wan ên ser perwerdeya bi kurdî û di vê çarçoveyê de islehkirina elifbaya erebî ji bo xwendin û nivîsandina kurdî; daxwazên wan ên ji bo rejîmeka meşrûtî, huqûqnas û ademî merkezî û herwiha rexneyên wan ên ser bêkêrîya edebîyata kevin a ku ji kêşeyên civakî dûr e, mînakên vê pratîkê ne.

Çirîya Paşîn-Kanûn 2019/Dîyarbekir

5. Çavkanî

- Abdullah Cewdet. “Bir Xitab”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/19 Hezîran 1913): 3-4.
- Abdullah Cewdet. “İttihad Yolu”. *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/19 Tîrmeh 1913): 8-10.
- Abdullah Cewdet. “Kürdçe Yeni Bir Eser”. *Serbestî* 485 (4 Mayıs 1919): 1.
- Ahmed Cemîl. “Milletin İd-i Ekber-i Hürriyeti”. *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesî* 3 (6 Kanun-u Evvel 1324/19 Kanûn 1908): 17-18.
- Ahmed Cemîl. “Milletin İlk Şehrayîn-i Arûs-ı Hâkimiyeti”. *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesî* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/12 Kanûn 1908): 11-12.
- Alan, Remezan. “Qonaxa Stenbolê di Edebîyata Kurdî ya Modern de”. *Nûbihar Akademî* 3, (Cild 2, Sal 4, 2017): 241-263.
- Alan, Remezan. *Keşkûl*. Stenbol: Peywend, 2019.
- Baban Abdulazîz. “Edebiyyâtımız ve Udebâmızdan Bir Ricâ». *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos 1329/12 Îlon 1913): 13-14.
- Babanzade İsmail Haqqî. “Kürdceye Dair”. *Kürd Teavün ve Terakkî Gazetesî* 3 (6 Kanun-u Evvel 1324/19 Kanûn 1908):18-19.
- Babanzade İsmail Haqqî. “Kürdler ve Kürdistan”. *Teavün ve Terakkî Gazetesî* 1 (22 Teşrîn-î Sanî 1324/ 5 Kanûn 1908): 3-4.
- Babanzade İsmail Haqqî. “Kürdlerin Tealisi”. *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/14

- Tebax 1913): 2-4.
- Bediüzzaman Said Nursî. *İçtimai Dersler*. İstanbul: Zehra Yayıncılık, 2006.
- Celîl, Celîlê. *Kürt Aydımlanması*. wer. Arif Karabağ. ç. 2. İstanbul: Avesta, 2013.
- Demir, Bahattin. “Kürd Meşrutiyet Mektebi”. *Toplumsal Tarih* 200 (Ağustos 2010): 72-78.
- Fikrî Necdet. “Cotkarî”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran1329/19 Hezîran1913): 24-25.
- Hacî Qadirî Koyî. *Dîwanî Hacî Qadirî Koyî*. (amd.) Serdar Hemîd Mîran&Kerîm Mustefa Şareza. Sine: İntişaratî Kurdistan, 2012.
- Kamiran Alî Bedirxan. “Kürd Lisânî”. *Serbestî* 486 (5 Mayıs/Gulan 1919): 1.
- Kamiran Alî Bedirxan. “Kürd Lisânının Tedvini”. *Serbestî* 480 (29 Nîsan 1919): 1.
- Kerkûklî Necmedîn. “Kurd Ulemasına”. *Hetawî Kurd* 1 (11 Teşrîn-î Evvel 1329/24 Çirîya Pêşîn 1913): 10-13.
- Kerkûklî Necmedîn. “Kurd Ulemasına-2”. *Hetawî Kurd* 2 (21 Teşrîn-î Sanî 1329 /4 Kanûn 1913): 10-13.
- Lutfî Fikrî. “Kürd Milliyeti”. *Rojî Kurd* 4 (30 Ağustos 1329/12 Îlon 1913): 2-5.
- M. S. Azîzî. “Hişyar Bîn”. *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/19 Tirmeh 1913): 23-24.
- M. S. Azîzî. “Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâat”. *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz 1329/19 Tirmeh 1913):12-13.
- M. X. “Bextreşî û Mehrûmiya Kurdan”. *Rojî Kurd* 3 (1 Ağustos 1329/14 Tebax 1913): 29-31.
- Mewlanzade Rifat. “Muhterem ‘Hetawî Kurd’ Gazetesi Muessîslerine”. *Hetawî Kurd* 2 (21 Teşrîn-î Sanî1329/ 4 Çile 1913): 2-3.
- Midhat Bedirxan. “Bîsmilâhîrrehmanîrrehîm”. *Kurdistan* 1 (9 Nîsan1314/21 Nîsan 1898): 1-4.
- Midhat Bedirxan. “Bîsmilâhîrrehmanîrrehîm”. *Kurdistan* 2 (23 Nîsan1314/5 Gulan1898): 1-4.
- Midhat Bedirxan. “Fazîlet’ul ‘İlm”. *Kurdistan* 4 (21 Mayıs1314/2 Hezîran1898): 3-4.
- Midhat. “Kuvâ-yı Umûmiyye-i Hükûmet Sûret-i Zuhûru, Lüzûm-ı Tefrîk ve Muvazenetî ve Bu Husûsdaki İhtilafat-ı Efkâr ve Bu Bâbda Olan Nazariyyât”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/19 Haziran 1913): 14-17.
- Mihemed Tahir Cezerî. “Gelî Birakên Ezîz û Gelî Kurmanca». *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 6 (27 Kanun-u Evvel 1324/9 Çile 1909): 37-38.
- Modanî, X. “Ziman û Nezaniya Kurdan”. *Rojî Kurd* 2 (6 Temmuz1329/19 Tirmeh 1913): 29-30.
- Paz, Octavio. *Çamurdan Doğanlar*. wer. Kemal Atakay, İstanbul: Can Yayınları, 1996.
- Qazî Letîf. “Xezel”. *Jîn* 7 (2 Kanun-u Sanî 1335/2 Çile 1919): 14-15.
- Qazîzade Mistefa Şewqî. “Mekteb Çî ye?”. *Hetawî Kurd* 3 (29 Kanun-u Evvel 1329/11 Çile 1914): 30-31.
- Said-i Kurdî. “İfade-i Meram”. *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 6 (27 Kanun-u

- Evvel 1324/9 Çile 1909): 43-44.
- Seyyah Ahmed Şewqî. “Gelî Welatîyan”. *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/ 12 Kanûn1908): 16.
- Seyyah Ehmed Şewqî. “Ey Gelî Kurdan”. *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 1 (22 Teşrîn-î Sanî 1324/5 Kanûn 1908): 7-8.
- Seyyîd Muhammed İsmetullah. “Kurdistanda Maarif”. *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 9 (17 Kanun-u Sanî 1324/30 Çile 1909): 78-79.
- Silêmanî Abdulkêrîm. “Tal û Şîrîn”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran sene 1329/19 Hezîran 1913): 21-23.
- Suleyman Nazîf. “Kürd ve Kürdistan”. *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 2 (29 Teşrîn-î Sanî 1324/12 Kanûn 1908): 9-10.
- Suleymanîyeli Mes’ûd. “Hurûfumuz ve Teshîl-i Kırâatı”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran 1329/19 Haziran 1913): 18.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. wer. Hülya Tufan, ç. 5, İstanbul: YKY, 2004.
- Xarpûtî H. B. “Garbla Şark, Millîyet Cereyanları”. *Rojî Kurd* 1 (6 Haziran1329/19 Haziran 1913): 8-9.
- Xelîl Xeyalî, “Weten û İttîfaqa Kurmanca», *Kürd Teavûn ve Terakkî Gazetesî* 8 (10 Kanun-u Sanî 1324/23 Çile 1909): 69-70.

TEVGERA KURD A LI STENBOLÊ DI DESTPÊKA SEDSALA 20AN DE

Tahîr BAYKUŞAK

Destpêk

Têkiliya Kurdan û Dewleta Osmanîyan ji nêveka sedsala 16an dest pê dike. Rêvebirên Osmanî baş dizanin ku xaka Kurdistanê di navbeyna wan û Safewîyan de heremeke tampon e.¹ Lewre jî ji bo aramiya desthilatiya xwe li vê heremê rêvebireyeke cuda dipejirînin: *Hikûmet û Yurtluk-Ocaklik. Hikûmet* beramberiya *Mîrekîyên Kurdan* tê ku ji xeynê wextên şerî bi tevahî serbixwe ne.² Hin akademisyenên tirk hewl dane û hê jî hewl didin da ku destnîşan bikin rêvebiriyên *Hikûmet û Yurtluk-Ocaklik* tenê ne li Kurdistanê ne.³ Her çiqas di vî warî de hewl bidin jî, di xebatên wan bi xwe de tê dîtin⁴ ku rêvebiriyên *Hikûmetan* tenê li Kurdistanê hebûne. Seyyah û peywirdarekî navdar ê osmanî, Evliya Çelebî ku di sedsala 17an de çend neqil çûye Kurdistanê, hejmara *Hikûmetan* 12, a *Yurtluk-Ocaklikan* jî derdora 200î destnîşan dike.⁵ *Yurtluk-Ocaklik* di mijara serbixwebûnê de dereceyek ji *Hikûmetan* kêmtir in ango tesîra Osmanîyan li gorî *Hikûmetan* li ser wan zêdetir e.

Têkiliya Dewleta Osmanî û kurdan ji destpêka sedsala 16an heta sedsala 19an mirov dikare bibêje ku bi awayekî stabil domiyaye. Her çiqas di vê dewrê de midaxeleyên Dewleta Osmanî li ser Mîrekîyên Kurdan hebin jî ev mudaxele mudaxeleyên esasî nînin û ar-

1 Evliya Çelebi, Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 10 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 38.

2 Ahmet Akgündüz, *Osmanlı kanunnameleri ve hukuki tabllileri*, FEY Vakfı Yayınları; İlmî araştırmalar serisi, v. 4. pt. 1 (İstanbul: FEY Vakfı, 1992), 463.

3 Orhan Kiliç, “YURLUK-OCAKLIK VE HÜKÜMET SANCAKLAR ÜZERİNE BAZI TESPİTLER”, *OTAM(Ankara)*, 1999, 125, https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000425.

4 Kiliç, 125.

5 Evliya Çelebi, Yücel Dağlı *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 10 :37-38.

manc ne ew e ku desthilatdariya mîrekiyan bi tevahî ji holê bîn rakirin.⁶ Lê ev yek di destpêka sedsala 19an de tê guherîn. Dewleta Osmanî di sedsala 19an de polîtîkayên navendîkirinê esas digire û li gorî vê yekê jîholêrakirina hêzên periferiyê dide ber xwe. Dema di nîveka sedsala 19an de Mîrekiya Botanê jî ji holê tê rakirin, li Kurdistanê dewreya Mîrnişînên Kurd jî diqede.

Dewleta Osmanî dema mîrektîyekê ji holê radike sirgûnê li mîr, malbata wî û rêvebirên mîrnişînê ferz dike. Dewlet di vê dewreya sirgûniyê de ji qabiliyeta van kesan a rêvebiriyê sûd werdigire û di nav burokrasiya xwe de wan bi cih dike. Bi vê yeke hewl dide ku entegrasyona van kesan bi dewletê re pêk bîne. Li gel vê yekê zar û ziçên van kesan jî di dibistanên modern ên împaratoriye de perwerde dibin. Her çiqas armanc entegrekirina wan be jî hin ji wan zarkan li van dibistanan rastî fikrên modern ên vê serdemê tîn û di nav tevgera neteweperwer a kurd de cih digirin.

Ji ber van sedemên jorîn mirov dikare bêje ku tevgera kurd a modern ji ser axa xwe bêtir li paytexta Osmaniyan, li Stenbolê teşe girtiye.

Stenbol

Stenbol ji sala 330an heta sala 1922an bînavber bûye paytexta împaratoriyan, lewre jî her tim bala nivîskar, zana û aliman kişandiyê. Her wiha împaratoran jî hewl dane ku zana, şair û alimên serdema xwe li paytexta xwe bi cih bikin⁷. Wekî Nabiyê Rihayî dibêje, neqş û teswîr, xet û tezhîb li Stenbolê dibin zêr û zîv⁸ ango qedr û qîmeta hunermend, zana û aliman li vî bajarê tê girtin. Dîroka hebûna zana û alimên kurdan li Stenbolê kevn e. Kesên wekî Molla Goranî û Îdrîsê Bi(d)lîsî hê di sedsala XV û XVIan de hatine vî bajarî û li vir çûne ser dilovaniya xwe. Hebûna alim û zanayên kurd ya li vir di sedsala 19 û 20an de jî berdewam kiriye. Mirov dikare kesên wekî Nalî, Şêx Riza Telebanî, Keyfî, Koyî, Seîdê Kurdî, Mihe-med Mîhrî û hwd. ji bo vê yekê mînak bide. Lê sirgûniya mîrektiyên kurdan a sedsala 19an li vî bajarî derdoreke kurdewar pêk aniye.

6 Evliya Çelebi vd., *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları 1228, 1536 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 147-48.

7 Judith Herrin, *Bizans: bir ortaçağ imparatorluğunun şairtıcı yaşamı = Byzantium: the surprising life of a medieval empire*, 1st ed, İletişim Yayınları ; Tarih Dizisi, 1463. 59 (İstanbul: İletişim, 2010), 39.

8 Mahmut Kaplan ve Nabi, *Hayriyye-i Nâbî: inceleme-metin*, Üçüncü baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 447. Araştırma - İnceleme Dizisi: 109 (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2015), 100.

Ligel malbatên mîrektiyân mirov li Stenbolê dikare behsa sê komên din jî bike: karmend, xwendekarên dibistanên bilind û hemal. Piştî polîtîkayên navendîkirin û modernizasyonê pêdiviya burokrasiya Osmanî bi karmendên nû çêdibe û di nav van karmendan de karmendên kurd jî cihê xwe li navenda burokrasiyê ango li Stenbolê digirin. Dibistanên di asta zaningehê de hemû li vî bajarî ne, lewre jî Kurdistanê jî bo xwendina bilind xwendekarên kurd tên vî bajarî. Ligel malbatên arîstokrat, karmend û xwendekaran di warê nifûsê de rêjeya herî zêde mirov dikare bi hêsanî bêje ku rêjeya hemalan e. Hatina hemalên kurd jî bo vî bajarî di dawiya sedsala 19an de, bi taybetî piştî êrîşa Bankaya Osmanî zêde dibe.⁹

Piştî ku bi kurtasî min behsa Stenbolê kir ez ê hewl bidim ku di sê serdeman de tevgera kurd a li Stenbolê binirxînim: A-Berî Meşrûtiyeta II. B- Dema Meşrûtiyeta II. C-Serdema Mutarekeyê.

A. Berî Meşrûtiyeta II.

Bêguman piştî ku mîrektiyên Kurdan jî holê tên rakirin li Kurdistanê gelek serhildanên biçûk û wekî serhildana Şêx Ubeydullahê Nehrî serhildanên mezin pêk tin.¹⁰ Lê belê jî ber ku di vê nivîsê de armanca me tevgera Kurd a li Stenbolê ye em ê li ser wan serhildanan nesekinin.

Berî Meşrûtiyeta II. pirtûka *Emîr Bedirxan* ku Kurdîzade Ahmed Ramîz nivîsîye, her çiqas li ser navê *Kurd Azmî Kavî Cemiyetî* hatibê belavkirin jî mixabin di derbarê vê saziyê de em ne xwedî agahiyên zêde ne.¹¹ Ji ber ku di desthilatdariya dûvûdirêj (1876-1909) a Ebdulhemîdê II. de li Stenbol an jî li nav sînorên împaratoriye avakirina saziyên netewî û weşanên netewî ne pêkan e, rewşenbîrên Kurd berê xwe didin derveyê împaratoriye. Cihê ku zêdetir derdikeve pêş

9 Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri, 1453-1925*, 2. baskı, Şehir 1 (Beyoğlu, İstanbul: Avesta, 2012), 177.

10 Hans Lukas Hieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839 - 1938*, 2005, 169;

Yener Koç, *Bedirxan Pashazades: power relations and nationalism (1876-1914)*, 2012, 58; Bogaziçi University Graduate Program in History,

Celile Celil, *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması* (İstanbul, 2014). https://www.youtube.com/watch?v=YM_ksWGAYV8

11 Lütfi (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan, 20.yy'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu (İstanbul: BGST yayınları, 2007), 20.

Qahîre ye. Berî meşrutiyetê du weşanên kurd Ûmîd¹² û *Kurdistan*¹³ li vir tîn weşandin. Her du rojname jî ji aliyê endamên malbata Bedirxaniyan ve tîn weşandin. *Umîd* ji aliyê Salih Bedirxan ve di sala 1900an de li Qahîreyê tê belavkirin lê mixabin ji hêjmarekê pê ve li ber deste me nîne. *Kurdîstan* ku di 22 Avrêla 1898an li Qahîreyê tê belav kirin di heman demê de wekî destpêka dîroka rojnamegeriya Kurdî jî îro tê qebîlkirin. *Rojnameya Kurdistanê* heta 1902an bi rêk û pêk nebe jî weşana xwe didomîne. Her çiqas piraniya nivîsan di serî de ji aliye Mikdat Midhad Bedirxan, paşê jî ji aliyê Abdurrahman Bedirxan ve hatibin nivîsîn jî bêguman berhemeke girîng a berî serdema Meşrûtiyeta II. e.

B. Îlankirina Meşrûtiyeta II.

Hin serbazên Artêşa Sêyemîn ku ev artêş li Balkanan bi cih e, dema li hember Abdulhamîdê II. derdikevin ser çiyên û serî hildidin, Abdulhamîdê II. jî neçar dimîne ku 23yê Tirmeha 1908an Meşrûtiyeta II. îlan bike.¹⁴

Huseyin Kamî Bey¹⁵ ku Kurdîzade Ahmed Ramîz pirtûka wî ya bi navê *Divançe-i Dehrî* diweşîne û ji ber vê yekê tê sirgûnkirin îlankirina Meşrûtiyeta II. bi vî hawayê teswîr dike:

...Welat piştî ji istibdata 33 salan filitî ji nişka ve xwe di nav azadiyekî de dît Me teva hiş avêtibû.. Mele, xaxaman; keşeyan erd maç dikirin. Qet ji bîra min naçe li baxçeyê Tepebaşiyê min daxuyaniyek dida.. Hemalekî ermen min hemêz kir, rûyê min û çavên min maç kir û bi îskeîsk got şikir ku me van rojan jî dît.¹⁶

Di serdema pêşîn a meşrûtiyete de, di derbarê kurdan de, di weşanên cûrbicûr de agahî derbas dibin. Bi taybetê ji ber ku di vê serdemê de hewldana çareserkirina pirsgrîkên di navbera kurd û ermenan de heye, çapemeniya ermenan di derbarê kurdan de ge-

12 UMMID, Pazdeh rojan carekî tê weşandin, Xwedî û nivîskarê wê, Bedirhan Paşazade Mehmed Salih, 1 September 1900, Mısır

13 *Kurdistan*, Pazdeh Rojan carekê têt nivîsandin, Xwedî û nivîskarê wê, Bedirxan Paşazade Mikdad Midhat, 22 Nîsan 1898, Mısır

14 Enver Paşa ve Halil Erdoğan Cengiz, *Enver Paşa'nın anıları (1881-1908)*, Genel yayın 1016 (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006), 90.

15 Ahmet Tanyıldız, son erişim 15.12.20 <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kami-huseyin-kami-bey>

16 Dehri, *Divançe-i Dehri*, 2. Baskı (İstanbul: Kürdizade Ahmed Ramiz, 1330), 2.

lek nûçeyan diweşîne.¹⁷ Her wiha çapemeniya Osmanî jî di derberê kurdan de nûçeyên balkêş diweşîne. Yek ji van weşanan *Tanîn* e ku weşana fermî ya Îttihat Terakkîyê (ÎT) tê qebûlkirin. Di 1909an de nûçeyek biçûk di vê rojnameyê de çap bûye. Li gorî vê nûçeyê dê li Stenbolê *Bankaya Kurd* bi 200.000 qurûş sermaye ava bibe. Her wiha di nûçeyê de tê destnîşankirin ku li Stenbolê 35.000 kurd dijîn.¹⁸ Li gorî agahiya rojnameyê di 1909an de bajarê herî zêde lê kurd dijîn wekî îro jî Stenbol e.

II. Komeleya Kurd A Alîkarî û Pêşketinê

Piştî îlankirina meşrûtiyetê li Stenbolê sazî û dezgehên wan millettan jî vedibin ku heta wê demê di bin banê dewleta Osmanî de ne.¹⁹ Her wiha ev bayê azadiyê li ser weşangeriyê jî tesîreke erênî dike û bi sedan rojname û kovarên nû li Stenbolê tîne weşandin. Yekser piştî îlankirina meşrûtiyetê komeleya “*Kurd Teavun ve Terakki Cemiyetî*” (Komeleya Kurd a Alîkarî û Pêşketinê KKAP) tê avakirin û bi heman navî rojnameya komeleyê jî (*Rojnameya Kurd a Alîkarî û Pêşketinê RKAP*) derdikeve. Her wiha di vê serdemê de bi navê *Kurdistan*²⁰ ji alî malbata Berdirxaniyan ve, û bi navê Şark ve *Kurdistan*²¹ ji aliyê Bedriyê Meletî ve du weşan tîne weşandin û di nava çapemeniya kurdan a wê serdemê de cihên xwe digirin.

Mezinên Kurdan ên ku xwedî paşxaneyên cûrbicûr in, bi avakirina KKAPê fersenda xebata bi hev re bi dest dixin. Seyîd Evdilqadirê kurê Şêx Ubeydullahê Nehrî wekî serokê komeleyê derdikeve pêş, ligel wî Malbata Berdirxaniyan û Babanan jî wekî malbatên mîrnişînan di komeleyê de cihên xwe digirin. Bedîuzzeman Seîdê Kurdî, Xelîl Xeyalî, Pîremêrd û Ehmed Cemîlê Diyarbekirî wekî kesayetên serbixwe derdikevin pêş.

Rojnameya *Kurdistanê* ku berî RKAPê hatîbû weşandin pirayî xwedî nivîskarek tenê bû û ji xeynê helbestek biçûk a Hacî Qadirê Koyî tenê bi zaravayê kurancî nivîs tê de hebûn. Lê RKAP him xwedî gelek nivîskar e him jî bi du zaravayên kurdî, kurancî û soranî nivîs tê de hene. Di neh hejmarên RKAPê de ku li ber destên

17 Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, I. Baskı (İstanbul: Avesta, 2001), 59-60,

18 Tanin, Hejmar 161. 12 Kanunusani 1909, Stenbol, 4

19 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de siyasal partiler*, Genişletilmiş 2. baskı, c. V.1 İkinci Meşrutiyet Dönemi (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), 3.

20 Koç Yener, *Kürdistan Gazetesi (1908-1909) Üzerine Birkaç Not*, *Kürt Tarihi Dergisi*, no 8, (2013).

21 Bozkurt Serhat, *Bir II. Meşrutiyet Gazetesi Olarak: Şark Ve Kürdistan*, *Kürt Tarihi Dergisi* no:8, (2013)

me hene, mirov dikare kar û xebatên komeleyê û fikr û ramanên rewşenbîrên kurd bişopîne.

Di nav rûpelên rojnameyê de gelek agahî di derbarê çareserkirina pirsgerikên di navbera kurd û ermenan de hene. Her wiha agahiya avakirina baskên komeleyê li Kurdistanê dide xuyakirin ku armanca komeleyê ya li Kurdistanê birêxistin bibe, heye. Agahiyên rojane yên ji Kurdistanê û Stenbolê di hemû hejmarên rojnameyê de li ber çavan dikevin. Ji ber seqaya germ a meşrûtiyetê, vegotina Osmanîtiyê û baweriya bi Îttihat Terakkî û artêşê xurt e²². Lê ev yek nayê maneya ku di derbarê kurdayetiyê de ti tişt nîne.

II. Komeleya Kurd A Belavkirina Perwerdeyê (Kurd Neşr-i Maarif Cemiyetî)

Yek ji komeleyên kurdan ên piştî Meşrûtiyeta II. avabûye ev komele ye. *KKAP* zêdetir wek komeleyeke siyasî derdikeve pêşberê me lê ev komele bêtir wekî komeleyeke rewşenbîrî xuya dike. Kar û xebata vê komeleyê a herî li ber çav û girîng vekirina *Dibistana Kurd a Meşrûtiyetê* ye. Di sala 1910an de destûra vekirina vê dibistanê tê dayîn.²³ Mixabin bi eseyî em nizanin ku çend salan vekirî maye lê sala 1911an navê dibistanê di lîsteya dibistanên ku ji wezareta perwerdeyîyê alîkarî digrin de dertê hemberî me Kesên ku di avakirin û rêvebirina vê komeleyê de dertên pêş, kesên wekî Abdullah Cevdet, Abdurrahman Bedirxan, Xelîl Xeyalî, Seîdê Kurdî û Ahmed Ramîzê Licêyî ne.

III. Bûyera 31 Adara 1909an

Piştî çend mehan li dû îlankirina Meşrûtiyetê, di 31ê Adara 1909an de li Stenbolê li dijî meşrûtiyetê bûyer pêk tên. Li ser vê yekê Artêşa Tevgerê ji Balkanan bi rê dikeve û tê Stenbolê. Li Stenbolê “orfî îdare” tê îlankirin û Adulhemîdê II. ji têxtê tê daxîn. Piştî bûyerên 31ê Adarê gelek sazî û weşan tên girtin. Di nav van sazî û weşanan de yên hatî girtin, *KKAP* û weşana wê jî heye. Girtina sazî û weşanan di baweriya bêsînor a bi meşrûtiyetê û Osmanîtiyê de şikestinek peyda dike.

Fikra Osmanîtiyê di serdema Tanzîmatê de li hember fikra neteweperwerîyê ji aliyê rêveberên dewletê ve tê saz kirin. Armanç ew

22 Bozarslan, M. Emîn, çev., *Kürd Teaviün ve Terakki Gazetesi : kovara kurdî-tirkî/kurdî* (Uppsala: Deng, 1998), 392.

23 Demir Bahattin, Devlet Destekli Eğitim-Kürd Meşrûtiyet Mektebi, *Toplumsal Tarih*, 200, r.75 (Ağustos 2010).

e ku bi saya fikra Osmanîtiyê pêşî li rêxistinên netewî bê girtin. Bingeha fikra Osmanîtiyê ew e ku ol û netewe cuda bin jî hemû gel û bawerî bikarin di bin sîwana Osmanîtiyê de bi hev re bijîn. Ji 1839an ku fermana Tanzîmatê tê îlankirin û heta 1876an, wekî dewreya Tanzîmatê tê binavkirin û fikra Osmanîtiyê fikra bingehîn a dewletê ye. Abdulhamîtê II. di 1876an derdikeve ser textî û heya 1909an li ser textî dimîne. Di dewra Abdulhamîtê II. de fikra Osmanîtiyê paş dikeve dêlva wî fikra Îslamîtiyê derdikeve pêş û ev serdem wekî serdema Abdulhemîdê II. tê binavkirin. Helbet di vê dewrê de jî fikra Osmanîtiyê heye lê êdî ne fikra dewletê ya esasî ye. Fikra Osmanîtiyê êdî ji aliyê kesên muxalîfê Abdulhamîtê II. ve tê bikaranîn û dibe alava yekgirtina mixalefeta li hember Abdulhamîtê II.²⁴ Di dewreya Meşrûtiyetê de jî vegotina Osmanîtiyê fersend dide tevgerên neteweyî da ku kar û barên xwe bi hêsaniyê bikin. Helbet ev yek ji bo destpêkê derbasdar e.

Di 23.01 1913an de dema fedaîyên ÎTyê êrîşê dibin ser Bab-i Âlîyê û dest datînin ser desthilatdariyê, dewreya netewerestiya Tirk a bi destê dewletê dest pê dike. Bêguman dema neteweperestiya Tirk dibe dewletî di bîr û baweriya wan gelan de yên ku heya wê demê di bin banê dewleta Osmanî de dijîn, şikestinek esasî çê dike.

IV. Komeleya Xendekarên Kurd Hêvî

Di sala 1912an de ji aliyê xwendekarên kurd yên xwendina xwe ya bilind li Stenbolê pêk tînin, bi navê *Komeleya Xwendekarên Kurd Hêvî* komeleyek tê avakirin.²⁵ Hêvî her çiqas komeleyek xwendekarên be jî hewldana wê ya vekirina şubeyan heye.²⁶ Wekî *KKAPê* rasterast kar û xebatên sîyasî nameşîne lê belê him di wê dewrê de him jî paşê kesên ku di derbarê komeleyê de dinivîsînîn eşkere qala armancên wê yên sîyasî dikin.²⁷

Nêrîna li weşanên *Hêviyê* di derbarê rêç û baweriya vê komeleyê

24 M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008).

25 Malmisaniy, *İlk legal Kürt öğrenci derneği, Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti, 1912-1922*, 1. baskî, Araştırma: 121 / 14 (Beyoğlu, İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2002), 50.

26 Kadri Cemil Paşa, *Doza Kurdistan =: (Kürdistan davası): Kürt milletinin 60 yıllık esaretten kurtuluş savaşı hatıraları*, 2. basım (Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1991), 30.

27 Kadri Cemil Paşa, 27; Mehmet Emin Bozarslan, *Jîn (1918-1919) - I*, c. I (Upsala: Deng yayınları, 1985), 304-5, <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1244&l=en>.

de agahiyên baş dide mirov. Dema mirov li *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurd* dinêre û van her du weşanan bi *RKAPê* re miqayese dike mirov dibîne ku ev her du weşan zêdetir bi kurdayetiyê re têkildar in. Ango mijarên zimanê kurdî, edebiyata kurdî, dîroka kurdan bêtir bala nivîskarên her du kovaran kişandiye.²⁸ Wekî me berê jî behs kiribû *RKAP* ji ber tesîra îlankirina Meşrutiyetê û rewşa wê demê di rûpelên wê de vegotina Osmanîtiyê xurt e. Lê serdema *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurd* tên weşandin êdî ne germahiya meşrutiyetê ne jî pêbawerî maye. Weşanên Hêvîyê piştî Bûyera 31 Adarê, Şerê Balkanan û desteserkirina desthilatdariyê ji aliyê Îttihat û Terakiyê ve dertên. Arnawidên ku di destpêka Meşrutiyetê de pesnê wan tê dayîn êdî navê wan nayê hildan, ji ber ku serî hildane û serxwebûna xwe bi dest xistine. *KKAPê* komeleya yekemîn a fermî ya kurdan e, caran

28 Gülseren Duman ve Nadir Özbek, “The formations of the Kurdish Movement(s) 1908-1914: Exploring the footprints of Kurdish nationalism” (2010), 130. like their contemporaries in the Ottoman Empire that a regime based on democracy, equality, liberty and the rule of law had been inaugurated. With this belief Kurdish intellectuals, who came from Kurdish notable families, opened many organizations in Istanbul to revive Kurdish culture, language and history, upon two of which this study focused. The journals of these two organizations together with archival documents were utilized to understand the agendas of the Kurdish intellectuals of the era. The first organization after the revolution, Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti was opened in Istanbul in 1908. As this organization was founded immediately after the 1908 revolution, it depicts not only the program of Kurdish intellectuals for the development of Kurdish people, but also their agendas developed for “Ottoman citizenry” as it is called in this study, which was appropriate to the atmosphere of the era. The circle of this organization on the one hand, by opening branches in Kurdish provinces worked for the reception of the new regime by the local Kurds, which was not a smooth process. On the other hand, they collaborated with some Armenian organizations in Istanbul to achieve a reconciliation between Kurds and Armenians in the Anatolia. The second main organization this study focuses on was opened in 1912 and proposed a more compact agenda for construction of a Kurdish national identity, which released in a set of parameters like emphasis on language, culture, history and historical figures as a way of creating a common bond among Kurds. Therefore a discursive analysis between the Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti and Kürd Talebe Hêvî Cemiyeti portrays the shifts between the two organizations; a discursive shift from “Ottoman citizenry” to “Kurdism,” which this study finds very important for the periodization of Kurdish Movement. Based on this analysis, this thesis argues that the first seeds of Kurdish nationalism can be traced in this discursive shift,” -call-number”:”HTR 2010 D86”, ”number-of-pages”:”180”, ”source”:”seyhan.library.boun.edu.tr Library Catalog”, ”title”:”The formations of the Kurdish Movement(s) Zaninghe Bogaziçiyê Teza Masterê

ewil e ku saziyek hewl dide kurdan di bin banê xwe de bicivîne. Lewre jî dema mirov li agahî û nivîskarên rojnameyê dinêre leqayê kesên wekî Seîdê Kurdî, Pîremêrd, Ziya Gokalp, Suleyman Nazif, Seyîd Abdulqadir, Xelîl Xeyalî û Kor Huseyin Paşa tê ku xwedî paşxane û fikr û ramanên cûrbicûr in. Piştî Bûyerên 31 Adarê *KKAP* û *RKAP* hatine girtin, ligel wê her çiqas em dîroka wê ya teqez nizanibin jî Dibistana Kurd a Meşrûtiyetê hatiye girtin, di ser de jî ÎTya ku baweriyek xurt pê hebû dest bi neteweperestiya tirkîtiyê kiriye. Ji ber van sedeman mirov dikare bêje ku baweriyaya bi Osmanîtiyê bi tevahî şikestiyê. Tenha di mijara şerê Balkanan û koçberên Balkanan de mirov xemxwariyeke olî û Osmanîtiyê dibîne.²⁹ Mirov vê yeke jî bi hêsanî bi pir-nasnameyiya wê deme re dikare girê bide.³⁰ Dema Dewleta Osmanî tevî Şerê Cîhanê yê yekemin dibe hemû kar û barên siyasî û çandî radiwestin û çar salên bêdengiyê dest pê dike.

C. Dema Mutarekeyê (1918-1922)

Piştî çar salên Şerê Cîhanê yê Yekemin, Dewleta Osmanî daxwaza agirbestê jî împaratoriya Brîtanyayê dike. Li ser vê daxwazê peymanana ku 30 Cotmeha 1918an tê îmzekirin wekî Agirbesta Mondrosê an jî Mutarekeya Mondrosê tê bînavkirin. Ji îmzekirina Agirbesta Mondrosê heta 1 Sermaweza 1922an wekî serdema mutarekeyê tê binavkirin. Hilweşîna împaratoriya Osmanî êdî teqez e, Stenbol jî di bin hikmê hêzên hevpeymanîyê de ye. Di van şert û mercan de rewşenbîr û siyasatmedarên kurdan ên li Stenbolê dest bi kar û xebatên sîyasî û çandî dikin. *Prensibên Wilson* di vê serdemê de tesîrê li hemû derdorên siyasî dike û pirî caran çarçoveya vegotina wan a sîyasî diyar dike.³¹ 14 prensîbên serokdewletê DYAyê Woodrow Wilson ku berî şer kuta bibe di Kongreya Amerîka de dixwîne, tesîrê li pêvajoya li dû şerî jî dike. Xala dozdemîn ku bi mijara me ve girêdayî, destnîşan dike ku gelên heya wê deme di bin banê Osmanî de jiyane wê fersenda ku li ser axa xwe azad bijîn, bi dest bixin. Lewre hemû tevgerên neteweperwer ên wê demê daxwazên xwe dispêrên

29 *Rojî Kurd*, Koma Xebatên Kurdolojiyê, Kürdoloji Çalışmaları Grubu (İstanbul: Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul Kürt Enstitüsü, 2013). 163-164

30 Bülent Bilmez, “Modern ve geleneksel Kolektif Kimlikler ve Osmanlı Vatandaşlığı Arasında; Osmanlı Aydını Üzerine Notlar”, *Toplumsal Tarih*, 20, no. 182, (2009).

31 Nesim Şeker, “Ethnic Conflicts in Anatolia and the Establishment of the Turkish Republic” (P.h.d, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2002), 52.

prensîbên Wilson.³² Konferansa Parîsê ya Aştiyê ya 18ê Rêbendana 1919 û Peymana Sewrê ya 10 Tebaxa 1920ê³³ jî di bin tesîra van prensîban de bi rê ve diçin.

I. Komeleya Berzbûna Kurdistanê, (KBK)

Komeleya esasî ya Kurdan a vê serdemê *KBK* ye û 17 Berfanbara 1918an de bi awayekî fermî hatiye vekirin ³⁴. Wekî *KKAPê* dîsa di bin serokatiya Seyid Evdilqadir de tê avakirin. Malbata Bedirxaniyan û Babanan baskên xurt ên komeleyê ne. Her wiha karmend, leşker, esnaf û hemal jî di komeleyê de cih digirin. Rewşenbîrên ku di komeleya *KKBPWê* (Komeleya Kurd a Belavkirina Perwerdehiyê û Weşanê) de dixebitin wek endamên xwezayî tîne qebûl kirin.³⁵ Di kovara *Rojî Kurdê* de nivîsek bi mexlasê Xezal hatiye nivîsandin. Li gori Xezalê ji ber ku rêvebirên *KKAPê* ketine li dû dewa meznatiyê û li hev nekirine ji hev belav bûnê. Dewr hatiye guherîn lêbelê civatên ku her du komele ava kirine mirov dikare bêje heman civat û şexsiyet in. Helbet kesên wek Ziya Gokalp, Arif-Feyzi Piriñçioğlu û Süleyman Nazîf, di nav avakarên *KBKê* de nîn in lê malbatên mîrnişînan, hin rewşenbîr û şexsiyetên wek Seyit Evdilqadir berdewama *KKAPê* ne.

Du fikrên ku di vê serdemê de derdikevin pêş azadîxwazî û otonomîxwazî ne. Baskê ku Emîn Alî Bedîrxan û zarokên wî Celadet û Kamûran, Memdûh Selimbegê Wanî û Necmeddin Huseyin Kerkûkî pêşengî lê dikin baskê azadîxwaz; baskê ku serokê komeleyê Seyîd Evdilqadir pêşengî lê dike wekî baskê otonomîxwaz derdikeve pêş. Lê ev her du bask heya Konferansa Parîsê bi hev re komeleyê bi rê ve dibin. Şerîf Paşa ku bavê wî Said Paşayê Xandan e demeke dirêj wekî wezîrê xariciyê di burokrasiya Osmanî de cih girtibû û di Konferansa Parîsê ya Aştiyê de serokatiya şandeya kurdan kiriye. Şerîf Paşa li wir bi serokê şandeya ermenan Bagos Nubar Paşa re li ser nexşeyekê li hev dike. Lê belê dema di derbarê vê lihevkerinê de rexneyên tund li Şerîf Paşa tîne kirin, Şerîf Paşa dev ji berpirsiyariya şandeyê berdide. Rexneyên ku li Şerîf Paşa tîne kirin û hevpeyvîneke Seyîd Evdilqadir ku di vê hevpeyvînê de destnişan dike ku daxwaza

32 Nesim Şeker, 115-16.

33 Nihat Erîm, "ANKARA ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ YAYINLARI", t.y., 523.

34 Bilal Altan, "Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri" (P.h.d, Mardin, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017), 56.

35 Bilal Altan, 80-92. AYTEPE, OĞUZ, "Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teâlî Cemiyeti", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 174, Haziran 1998, s. 9-16

kurdan otonomî ye û di rewşeke wiha nexweş de nabe ku kurd dev ji tirkan berdin, dibe sedem ku KBK ji hev belav bibe.³⁶ Baskê ku Emîn Elî Bedirxan pêşengiyê lê dike daxwaza serxwebûnxwaziyê dikin û ji KBKê vediqetin. Bi navê “Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyetî” saziyek nû ava dikin û weşana *Jînê* jî ji aliye vî baskî ve tê weşandin. Di serdema mutarekeyê de her çiqas hewldana sîyasetmedarên kurd ku li welat bi rêxistin bibin hebe û heya radeyekê jî di vê armanca xwe de bi ser ketibin jî³⁷ sazî û dezgehên kurdan ên esasî li Stenbolê ava bûne û kar û xebatên xwe li vir domandine.

II. Weşanên Vê Serdemê: *Jîn* û *Kurdistan*

Kurd Tamîm-î Maarif û Neşriyat Cemiyetiyê (KKBPW) bi navê *Jînê* 7ê Sermaweza 1918an de kovarekê diweşîne ku hê hefteyek di ser mutarekeyê de derbas bûye. Piştî *Kurdistan Tealî Cemiyetî* tê avakirin. Kovara *Jînê* mirov dikare bêje ku weşana fermî ya Cemiyetê ye, ji ber ku pîrî nivîskarên kovarê wek endamên xwezayî yên komeleyê hatine qebûl kirin.³⁸ Li gel *Jînê* mirov dikare behsa Kovara *Kurdistanê* jî bike. Kovara *Kurdistanê* di 30 Berfanbar 1919an de dest bi weşanê dike. Agahiyên destpêkirina vê weşanê mirov dikare ji kovara *Jînê* bişopîne. Di van agahiyên de Kovara *Jînê* Kovara *Kurdistanê* wek rêheval bi nav dike. Lewre mirov dikare bibêje ku her du kovar ji heman çavkaniyê dizên. Di warê weşanê de mirov dikare behsa *Serbestiya* Mevlanzade Rifat û Îçtihadê Abdullah Cevdet jî bike. Xwediyê her du rojnameyan jî kurd in û di vê serdemê de di derbarê Kurd û Kurdistanê de gelek gotar û nûçeyan diweşînin.

Vegotina Kovara *Jînê* di pîrî aliyan de ji rojname û kovarên pêşiya xwe vediqete. Wekî ku me berê jî gotibû êdî diyar e ku ew ê împaratoriya Osmanî ji holê rabê. Lê belê hê ne diyar e ku ew ê li dêlva wê çî were. Sê tevgerên neteweperwer ên kurd, ermen û tirk daxwaza heman axê dikin di vê serdemê de. Lewre dema mirov Kovara *Jînê* dixwîne dibîne ku li hember van her du tevgerên ku daxwaza axa wan dikin rewşenbîrên kurd bi tundî li hember wan radiwestin. Lê bi heman argumanan dijberiya tevgerên ermen û tirkan nayê kirin. Dema li hember daxwazên tevgera tirk derdikevin alloktioniya tirkan derdixin pêş û diyar dikin ku ji Nuh Pêxember ve kurd li ser

36 İkdâm, “Kürdler ve Osmanlılık, Â'yândan Seyyid Abdülkadir Efendi'nin Beyânâtı”, [27 Şubat 1920]

37 Bilal Altan, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri”, 80-92.

38 Aytepe, Oğuz, “Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teâlî Cemiyeti”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 174, Haziran 1998, s. 9-16

axa xwe otokton in. Lewre jî li gorî wan ti mafê tirkan nîn e ku daxwaza desthilatdariya li ser vê axê bikin. Lê wexta nivîskarên *Jînê* li hember daxwazên tevgera ermenan derdikevin meseleya otoktoniyê nayê rojevê. Ji ber ku ermen jî wekî kurdan otoktonên vê axê ne, lewre jî ji dêlva otoktoniyê mijara nifûsê tînin rojevê û dibêjin ji ber ku nifûsa kurdan ji ya ermenan zêdetir e mafê kurdan e ku li ser vê axê desthilatdar bin.

Ji rojnameya *Kurdistanê* heya Kovara *Rojî Kurdê* rewşenbîrên kurd her tim di nav hewldanekî de ne ku esl û neslê kurd û ermenan bigihînin hev. An jî wek lehengê netewî Selahaddin Eyyubî derdixin pêş ku bi tirk an ereban re hevpariyekê ava bikin. Di serdema mutarekeyê de êdî lehengê neteweyî Kawayê Hesinkir e ango ne lehengekî olî ye. Her wiha hewldana ku kurd û ermenan jî bigihînin hev di nav rûpelên kovaran de naxuye. Êdî dem dema “em û ên din” e. Pêdivî bi hevkarîyê nîne, bi cudabûnê ye.

III. Komeleya Kurd A Belavkirina Perwerdehî û Weşanê (Kürt Tamim-i Maarif Ve Neşriyat Cemiyeti- KKBPW)

Him di serdema Meşrûtiyetê de him jî di serdema Mutarekeyê de wexta piçek hilma kurdan hatiye ber wan sazîyên sîyasî û rewşenbîrî bi hev re ava kirine. Di serdema Mutarekeyê de her çiqas komeleya esasî KBK be jî komeleya herî zû vedibe û dikeve nav kar û xebatê ev komele ye. Her çiqas avakirina komeleyê di fermiyetî de 19 Rêbendana 1919ê³⁹ xuya bike jî hefteyek li dû îlankirina mutarekeyê dest bi weşana Kovara *Jînê* dike û hewl dide ku kar û barên rewşenbîrîyê bi rêxistin bike. Di rêzîknameya wê de ji armanca vekirina dibistanekê ji bo gihandina mamosteyên kurd bigire heya amadekirina ferhenga pir-zaraveyî û nivisandina pirtûkên rêzîmanî heye. Her wiha ji bo zarokên bêkes dibistanek şevîyan û ji bo hemalan jî vekirina hin polan, di nava armancên saziyê de cih girtine.⁴⁰ *Mem û Zîn* a Ehmedê Xanî bi saya vê komeleyê di sala 1919an de, cara ewil tê çapkirin û ji bo diwana Hacî Qadirê Koyî jî bê çapkirin hewl didin lê mixabin ji heq dernakevin.⁴¹ Piştî KBK dibe du hîzb sazî qels dibe di nav demê de jî bi tevahî bêdeng dibe.

39 Bilal Altan, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri”, 345.

40 Mehmet Emin Bozarlan, *Jîn (1918-1919) - II*, c. II (Uppsala: Deng yayınları, 1985), 487-88, <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1245>.

41 *Serbestî*, No: 285, 04 Mayıs/Gulan 1919

IV. Komeleya Bilindbûna Jinên Kurd (Kürt Kadınları Teâlî Cemiyeti KBJK)

Li gorî agahiyên fermî 22 Gulan 1919an, li Kadikoyê komele ava bûye. Avakarên komeleyê jinên Bedirxaniyan in.⁴² Lêbelê di Kovara *Jînê* de mirov leqayê hin agahî û çalakîyên komeleyê tê û ji van agahiyan têdigihîje ku komele tenê ji jinên Bedirxaniyan pêk nehatiye.⁴³ Mirov leqayê du çalakîyên komeleyê di Kovara *Jînê* de tê: Yek bi xwendina mewlûdê vekirina komeleyê ye, ya din jî sinneta zarokên bêkes e.⁴⁴

V. Komeleya Xwendekarên Kurd Hêvî

Wekî me li jorê nivîsîbû di sala 1912an de Komeleya Hêvîyê vedi-be û weşanên wekî *Rojî Kurd* û *Hetawî Kurd* derdixe. Qedrî Cemîlpaşa di bîranînên xwe de behsa van weşanan dike û dibêje heqê çapa van kovaran Seyîd Abdulqadir ji hemalên kurd berhev dikir û dida me. Ev serdema ewil a Komeleya Hêvîyê ye. Piştî ku Şerê Cihanê yê Yekemîn dest pê dike hemû kar û xebatên komeleyan radiwestin û xwendekarên zaningehan jî tevî artêşê dibin. Lewre çar salên ku şer didome çar salên bêdengiyê ne. Serdama duyemîn di dema mutarekeyê de pêk tê. Kurdzade Fevzî pêdiviya ji nû veavakirina Hêvîyê di 25 Berfanbara 1918an de di Kovara *Jînê* de destnîşan dike.⁴⁵ Yek ji endamê Hêvîyê yê serdema ewil Doktor F. Berxo nameyekê ji Kovara *Jînê* re dişîne û destnîşan dike ku di wê serdemê de rexneyên ku ew milletên misilman ji hev vediqetînin, li wan dihat kirin û di şert û mercên dijwar de kar û xebat dimeşandin. Belavokên komeleyê yên di Kovara *Jînê* de derdikevin destnîşan dikin ku *Hêvî* wê kar û barên zanistî bide ber xwe û bi karên siyasetê re mijûl nebe. Hewldana wan a ku li her deverê welêt baskên Hêvîyê vekin û di mijara ilm û zanîne de ciwanên kurd bigihînin, heye. Mirov dikare bibêje ku heta sala 1922an jî vê komeleyê kar û xebatên xwe domandine, ji ber ku *Hînkere Zimanê Kurdî*⁴⁶ weşana Hêvîyê ya serdema duyemîn e ku di vê salê de hatiye çapkirin.

42 Bilal Altan, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri”, 345.

43 Mehmet Emin Bozarslan, *Jîn (1918-1919)* - V, c. V (Uppsala: Deng yayınları, 1988), 932-33, <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pir-tuk=1274>.

44 Mehmet Emin Bozarslan, V:1061.

45 Mehmet Emin Bozarslan, *Jîn (1918-1919)* - II, II:341.

46 Serhat Bozkurt ve Sezen Bilir, ed., *Hinkere zimane kurdi Kürt talebe hevî cemiyeti: İlk pratik Kürtçe öğrenme kitabı*, Bgst yayınları ; Kültürel çoğulculuk dizisi, 24. 3 (İstanbul: Bgst yayınları, 2008).

VI. Komeleya Kurd A Rêxistinên Civakî (Teşkilat-i Îçtimaiye Cemiyetî KKRC)

Wekî li jor hatîbû destnîşankirin piştî di KBKê de li ser mijara serxwebûnxwazî û otonomîxwazîyê lihevkirinek çênabe, baskê serxwebûnxwaz bi pêşengiya Emîn Elî Bedirxan ji KBKê vediqetin û KKRCê ava dikin. Emîn Elî Bedirxan û zarokên wî Celadet û Kamûran, Necmeddin Huseyin û Memdûh Selîm Begê Wanî pêşengên baskê serxwebûnxwaz in. Van navan di heman demê de wek pêşengên Partiya Kurd a Gel (Kürt Millet Fırkası PKG 1919)⁴⁷ jî derdikevin pêş. Kovara *Jînê* ku wekî weşana fermî ya KBKê bû piştî veqetînê, ji aliyê baskê serxwebûnxwaz ve wekî rojname weşana xwe domandiye.

D. Encam

Fikr û ramanên li ser jiyana rewşenbîrî ya împaratoriye ji sedsala 19an heta destpêka sedsala 20an osmanîti, îslamîti û neteweperwerî ne. Fikra osmanîtiyê li hember tevgerên neteweperwer ên balkanan wekî alavekî yekgirtinê tê sazîkirin û heta împaratorî jî holê radibe jî di wateyên cuda de tê bikaranîn.⁴⁸ Îslamîti, di serdema Abdulhemîdê II. de dema neteweyên xeyrîmuslîm ên li Balkanan serxwebûnên xwe bi dest dixin, dikeve dewsa osmanîtiyê. Neteweperwerî jî bi taybetî piştî Şerên Balkanan cihê îslamîtiyê digire. Rewşenbîr û siyasetmedarên kurd ên vê serdemê jî kêm zêde di bin tesîra van fikr û ramanên de dimînin.

Tevahiya sedsala 19an û destpêka sedsala 20an dîroka têkoşîna kurdan, dîroka xwebûnê ye. Heta nîveka sedsala 19an mîrnişînên kurd têkoşîna xwe li hember Împaratoriya Osmanî domandine. Lê piştî mîrnişînên kurd dişkên û ji welat ber bi Stenbolê ve tîrîn koçkirin êdî navenda têkoşîna modern a kurdan dibe Stenbol.

Piştî îlankirina Meşrûtiyeta II. li Stenbolê sazî û dezgehên fermî yên kurdan ava dibin. Sazî û dezgehên kurdan ên vê serdemê li ser du rehan ava dibin. Rehê siyasî û rehê rewşenbîrî. Rehê rewşenbîrî vekirina dibistanan û belavkirina weşanên kurdî dide ber xwe, rehê siyasî hewl dide ku pirsgerêkên siyasî, bi taybetî pirsgerêkên di nav kurdan û ermenan de çareser bike.

Alavên modern ên wekî rojname û kovar her çiqas derfeteke baş bide rewşenbîr û siyasetmedaran da ku fikr û ramanên xwe bigihî-

47 Bilal Altan, "Kürdistan Teâli Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri", 97.

48 Şükrü Hanioglu, "Osmanlılık", Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, 5. Cilt, (İletişim Yay.), Ayhan Matbaacılık, İst., 1985, s. 1393

nin raya giştî jî, divê neyê jibîrkerin ku di bin çavdêriya dewleta modern de ev kar tîn kirin. Mijara sansûr û lêpîrsînê her tim li pêş wan e. Wekî mînak Salîh Bedirxan ku yek ji nivîskarê *Rojî Kurdê* ê jêhatî ye, di nivîseke xwe de ji dibaceya *Mem û Zînê* çend beytan bi kar tîne. Ev yek dibe sedem ku bê binçavkerin û sirgûnê Kayseriyê bibe. Helbet Salih Bedirxan dizane beytên dibaceya *Mem û Zînê* çî dibêje, her wiha ji sirgûnê jî dîyar e ku berpîrsên dewleta Osmanî jî dizanin ku Salih Bedirxan dixwaze çî bêje.⁴⁹ Lewre li gorî min nêrîna ku kurd di dewra Meşrûtiyetê de fikra Osmanîtiyê diparêzin ne di cih de ye.⁵⁰

Hebûna sazî û weşanên cûrbecûr li gorî rewşenbîrên destpêka sedsala 20an nîşaneya pêşketina wê civakê dida destnîşankirin. Lewre jî dema mutarekeya Mondrosê tê îmzekirin tevgera kurd dikeve nav kar û xebatên avakirina sazîyan û weşandina rojname û kovaran. Komeleyên cûrbecûr û weşanên cuda di vê serdemê de tîn avakirin. Êdî dîyar e ku wê împaratorî hilweşe lê ne dîyar e ku wê kî valahiya desthilatdariyê dagire. Vegotina rewşenbîrên kurd ên vê serdemê ji pirî alîyan ve ji ya beriya xwe vediqete. Êdî bi tirkan re an jî bi ermenan re hewldana avakirina hevpariyekê cihê xwe dide cuda-bûnê. Vegotina siyasetmedar û rewşenbîrên kurd bi zelaî daxwaza sexwebûnxwazîyê ye. Çardeh Prensîbên Wîlson fersenda vê yeke dide kurdan. Konferansa Parîsê, li dû wê jî Peymana Sewrê avabûna Kurdistaneke serbixwe tîne rojeva qada navneteweyî. Lêbelê di nav Komeleya Bilindbûna Kurdistanê de ku komeleya esasî ya vê serdemê ye, dubendî derdikeve. Baskê komeleyê yê Seyîd Abdulkadir pêşengiyê lê dike otonomîxwaz e û baskê ku Emîn Alî Bedirxan jî pêşengiya wî dike serxwebûnxwaz e. Dema baskê serxwebûnxwaz ji KBKê vediqete KBK qels dibe, komeleya ku nû ava dikin jî, KKRC jî kêr dimîne. Her çiqas hewldana her du alîyan bidome jî ti carî wekî destpêka serdema mutarekeyê bi çoş û xurt nabe.

Siyasetmedar û rewşenbîrên kurdan ên vê serdemê piştî ku bi ser nakevin rêyên cuda didin ber xwe. Kesên wekî Abdulaziz Yamulkî, Mustafa Paşa Yamulkî û Pîremêrd vedigerên Başûrê Kurdistanê û vê mirata li Stenbolê ava bûye digihînin nivşên nû. Emîn Elî Bedirxan û zarokên xwe diçin Qahireyê, xerîbiyê. Seyîd Evdilqadir,

49 Tercüman-ı Hakikat, No,11687,9 Teşrin-ievvel 1329

50 Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt milliyetçiliği* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 102; Djene Rhys Bajalan ve Burcu Yalçinkaya, *Jön Kürtler: Birinci dünya savaşından önce Kürt hareketi(1898-1914)*, Avesta/Kürt araştırmaları 330/13 (İstanbul: Avesta, 2009), 85.

Kemal Fevzî, Xalit Begê Cibrî û Fuad Temo piştî serhildana Şêx Seîd tîn daliqandin. Şairê netewî ye vê demê Evdirehîm Rehmî Hekarî û Şefîq Arvasî tevlî mixalefeta îslamî dibin. Kesên wekî Xelîl Xeyalî jî bi tevahî dikevîn nava bêdengiyekê.

Çavkanî:

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*. FEY Vakfı yayınları ; İlmî araştırmalar serisi, no. 1. no. 1. İstanbul: FEY Vakfı, 1990.

Alakom, Rohat. *Eski İstanbul Kürtleri, 1453-1925*. 2. baskı. Şehir 1. Beyoğlu, İstanbul: Avesta, 2012.

Bajalan, Djene Rhys, ve Burcu Yalçinkaya. *Jön Kürtler: Birinci dünya savaşından önce Kürt hareketi(1898-1914)*. Avesta/Kürt araştırmaları 330/13. İstanbul: Avesta, 2009.

Bilal Altan. “Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetleri”. P.h.d, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2017.

Bozarslan, M. Emîn, çev. *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi : kovara kurdî-tirkîl kurdî*. Uppsala: Deng, 1998.

Bozkurt, Serhat, ve Sezen Bilir, ed. *Hinkere zimane kurdi Kürt talebe hevî cemiyeti: İlk pratik Kürtçe öğrenme kitabı*. Bgst yayınları ; Kültürel çoğulculuk dizisi, 24. 3. İstanbul: Bgst yayınları, 2008.

Bülent Bilmez. “Modern ve geleneksel Kolektif Kimlikler ve Osmanlı Vatandaşlığı Arasında; Osmanlı Aydını Üzerine Notlar”. *Toplumsal Tarih*, 2009.

Celil, Celile. *1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*. İstanbul, 2014.

Celilê Celil. *Kürt Aydınlanması*. I. Baskı. İstanbul: Avesta, 2001. <https://www.kitapyurdu.com/kitap/kurt-aydinlanmasi/32267.html>.

Dehri. *Divançe-i Dehri*. 2. Baskı. İstanbul: Kürdizade Ahmed Ramiz, 1330.

Duman Gülseren, “The formations of the Kurdish Movement(s) 1908-1914: Exploring the footprints of Kurdish nationalism”, Boğaziçi Üniversitesi 2010. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Enver Paşa, Halil Erdoğan Cengiz. *Enver Paşa'nın anıları (1881-1908)*. Genel yayın 1016. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2006.

Erim, Ni@Hat. “ANKARA ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ YAYINLARI”, t.y., 169.

Evliya Çelebi, ve Orhan Şaik Gökyay. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. C. 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.

Evliya Çelebi, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, ve M. Sabri Koz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Yapı Kredi Yayınları 1228, 1536. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,

2006.

Hanioğlu, M. Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Herrin, Judith. *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı =: Byzantium: the surprising life of a medieval empire*. 1st ed. İletişim Yayınları ; Tarih Dizisi, 1463. 59. İstanbul: İletişim, 2010.

Hieser, Hans Lukas. *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839 - 1938*, 2005.

Kadri Cemil Paşa. *Doza Kurdistan =: (Kürdistan davası): Kürt milletinin 60 yıllık esaretten kurtuluş savaşı hatıraları*. 2. basım. Ankara: Öz-Ge Yayınları, 1991.

Kaplan, Mahmut, ve Nabi. *Hayriyye-i Nâbî: inceleme-metin*. Üçüncü baskı. Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 447. Araştırma - İnceleme Dizisi: 109. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2015.

Kiliç, Orhan. "YURTLUK-OCAKLIK VE HÜKÜMET SANCAKLAR ÜZERİNE BAZI TESPİTLER". *OTAM(Ankara)*, 1999, 119-37. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000425.

Koç, Yener. Graduate Program in History. *Bedirhan Pashazades: power relations and nationalism (1876-1914)*, 2012. Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

Lütfi (Ahmed Ramiz). *Emir Bedirhan, 20.yy'ın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*. Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu. İstanbul: BGST yayınları, 2007.

Malmisaniy. *İlk legal Kürt öğrenci derneği, Kürt Talebe-Hêvû Cemiyeti, 1912-1922*. 1. baskı. Araştırma: 121 / 14. Beyoğlu, İstanbul: Avesta Basın Yayın, 2002.

Mehmet Emin Bozarslan. *Jîn (1918-1919) - I*. C. I. 5 c. Uppsala: Deng yayınları, 1985. <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1244&l=en>.

———. *Jîn (1918-1919) - II*. C. II. 5 c. Uppsala: Deng yayınları, 1985. <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1245>.

———. *Jîn (1918-1919) - V*. C. V. 5 c. Uppsala: Deng yayınları, 1988. <https://bnk.institutkurde.org/catalogue/detail.php?pirtuk=1274>.

Nesim Şeker. "Ethnic Conflicts in Anatolia and the Establishment of the Turkish Republic". P.h.d, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 2002.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt milliyetçiliği*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Rojî Kurd. Koma Xebatên Kurdolojiyê, Kürdoloji Çalışmaları Grubu. İstanbul: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul Kürt Enstitüsü, 2013.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de siyasal partiler*. Genişletilmiş 2. baskı. C. V.1 İkinci Meşrutiyet Dönemi. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

PERWERDE Û ÎNŞAKIRINA NASNAMEYA NETEWÛYÎ: FRANSA Û TIRKÎYE¹

Nurettin BELTEKÎN²

Destpêk

Di dîroka însaniyetê de sazgehên cuda cuda yên perwerdehîyê derketine holê. Her civatê li goreyê fam, asta zanîn û îhtîyacîya xwe sazgehên xwe yên perwerdehîyê ava kirîne. Di serî de sazgehên perwerdehîyê zêdetir di destê sazgehên dînî yan jî di bin banê patronaja sultanên de bûne. Dîsa ev sazgehên perwerdehîyê pir kêmbûn û tenê ji bo kur û keçên çîna bilind/hilbijartî ya civatê bûn. Wan deman xwendin bi xwe bi qîmet bû. Armanca vê perwerdehîyê hînbûna sira alemê, dîyarkirina sedemên bûyeran, elimîna mirada Xwedê û wergirtina exlaqê xweş bû. Helbet perwerdehîya sen'atan jî hebû, lê ew cureyê perwerdehîyê li ber destê hostayan, bi rêberîya wan û ceribandîna dihat wergirtin. Wan deman di dewletekê de her civatekê dikarî sazgehên xwe veke û zarokên xwe perwerde bike. Bi taybetî her gruba bawermend, xwedîyê xwendingeha xwe bû. Bi gotineka din di perwerdehîyê de “yekdestî” tune bû.

Lê rewşa perwerdehîyê ya ku li jorê hatîye gotin piştî serdema modern guherîye. Guhertinên sîyasî û aborî ku sedsala 17an de li Ewropayê dest pê kirîne bûne sedemê guhertinên mezin. Sazgehên ku piştî van guhertinan hatîne holê di serî de warên sîyasî, aborî, civatî û perwerdehîyê, seranser hemû jîyan ji nû ve ava kir. Di nav van saziyan de netewe-dewlet ya yekem e. Bi rastî jî netewe-dewletan, ku li gorî împaratoriyan avahiyên pir fermî ne, serwerî û têkiliyên xwe li gorî armancên xwe formule kirin. Şerif Mardin³ teqez

1 Hinek zanînen vê gotarê ji xebata min a Okul ve Öteki Yurttaşlar tê girtin. Di vê gotara min a kurmançî ya yekem de Dr. Şehmus Kurt ji aliyê serrastkirinê alîkarîya min kirîye, sipasiya wî dikim.

2 Dr. Zanîngeha Mardin Artukluyê.

3 Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi (İstanbul: İletişim, 2008), 355

dike ku tiştê ku gelek serdestan nekarîn bikin, bûrokrasiya dewleta neteweyî ya nûjen bi artêş, pergala xwe ya perwerdehiyê, dadgeh, polîs û rêxistinên ragihandinê pêk anî.

Netewe-dewletên nûjen civakên piçûk xistine bin siya xwe, an jî ew ji holê rakirine. Hebûna taybetmendiyên herêmî yên civakan û komên xwedî taybetmendiyên çandî yên cihêreng ji hêla dewletê ve nehatine pejirandin.⁴ Berevajî pergala neteweya împaratoriyan, ku dihêle civakên etnîkî û olî ji hev cihê werin rêxistin, pergala netewe-dewletan sêwirana civakeke homojen e. Mirovên ku berê di bin zagona civaka xwe de bûn, bi derketina netewe-dewletê dest bi qanûneke raserî takekes kirin. Vê pêvajoyê rê li ber takekesî/ê vekir da ku bi dewletê re têkiliyekê bi xwe saz bike, ji ber ku ew bû sedem ku her kes ji rastiya xwe ya civakî (aîdiyet) serbixwe tevbigere.

Saziyên wekî artêş, dadgeh, polîs, dibistan û nexweşxane ku “hebûna” netewe-dewletê temsîl dikin, bûn muxatabên nû yên takekesan. Ev têkiliya di navbera dewlet û takekes de bû sedem ku takekes ji civaka xwe serbixwe bibe û bibe kesayet. Ji aliyekê ve, takekesan bi “hêz û amûra xwe ya îdeolojîk” re têkilî danîn⁵ û ji aliyekê din ve jî, di çarçova qanûneke ku li ser bingeha dewlet, maf û peywiran de hatî diyarkirin, têkilî danîn. Nerazîbûna ji hêza partiyan bandor li ser encama têkiliya di navbera wan de kir. Vê têkiliya asîmetrîk gav bi gav takekes ji taybetmendiyên wî yên civakî veqetand û ew kir kesek lihevhatî yê civaka nû. Bi gotineke din, ew kire “hemwelatîyekî” netewe-dewletê. Di heman demê de, wî dest bi danûstendin û têkoşinekê kir ku li ser bingeha maf û peywiran, di navbera kes û dewletê de her dem ji nû ve were avakirin.

Di netewe-dewletan de, civaka nû wekî civakek homojen a welatîyan hate famkirin. Homojenkirina civakî wekî pêdiviyek “bajarî” hate qebûl kirin; Ji ber ku “bajarî” ji lihevhatinekê bêtir, ji holê-rakirina cudahiyan, bi têkbirina adet û kevneşopiyên herêmî dihat famkirin.

Rola pergala perwerdehiya neteweyî di damezrandina mekanîzmaya “demjimêrî” ya netewe-dewletê de pir zêde ye ku mirov jê kêr neke. Ji ber ku pergala perwerdehiyê wekî hêmanek girîng a projeya navendîparêziya netewe-dewletê hate pênasekirin û avakirin. Wezîrê Perwerdehî yê Fransî wîha digot; “Vêga ez dizanim li Fransayê li hemî dibistanên seretayî yên pola çaremîn çî diqewi-

4 Mardin, 355

5 Louis Althusser, *Îdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*, (İstanbul: İthaki, 2003).

me.”⁶ Ew gotina wezîrî îfadeya wê hêzê ye ku “şaristanî” pêşkêşî netewe-dewletê dikir. Netewe-dewletên nûjen dibistanên dêrê veguherandin saziyên ku fonksiyonên siyasî, aborî û civakî ferz dikirin. Dibistan wekî dezgehekê ji nû ve hate sêwirandin ji bo ku hemwelatîyên guh didin dewletê, hêza kedê bibin sûkê û li şûna rahijmendên bawermendên dêrê kesên ku bi civakê re lihevhatî ne mezin bike. Ji bo vê armancê, hewl hat dayîn ku dibistan ji bandora dibistanên Cîzvîtan bêne paqijkirin û hemî nîşanên ku dêr û dîn bînin bîra mirovî bîn jêbirin.⁷

Netewe-dewletê perwerdehiya ku ji nû ve avakiriye wekî navgînek ji bo gihîştina armancên xwe destnîşan kir. Ew pergala perwerdehiyê bi kar tîne da ku rêzîknameya civakî ya dewletê ji nû ve saz bike, di çarçoveya armanc û bingehên bîrdozî yên ku ew destnîşan dike. Ev nêzikatiya amrazî ya perwerdehiyê di pênaseya perwerdehiyê de jî xuya dike. Bo mînak, perwerdehî wekî bidestxistin û pêşvexistina hejmareke jêhatîbûna laşî, fikrî û exlaqî ye ku ji hêla civaka siyasî ve ji wan kesan tê xwestin ku hêj ji jiyana civakî re ne amade ne.⁸

Forma netewe-dewletê ya di komarê de û bi taybetî jî di mînaka komarîparêziya Fransî de hatî şênberkirin, li ser bingeha civakîbûna kesan disekine ku wan di çarçoveya qanûna nû ya hemwelatîbûnê de bîne ser bingeha fonksiyonên civakî. Hemî saziyên netewe-dewletê jî ji bo vê armancê hatine sêwirandin. Dibistana komarî ya Fransî mînaka herî baş a vê sêwiranê ye. Ji ber ku dibistana komarî ya Fransî kesan ji hemî têkiliyên etnîkî, olî, civakî, çandî û wekhev paqij dike. Dibistana komarî, sedema yekta ya hebûna perwerdehiyê (û dibistanê) wekî pêdiviya sêwirana civaka nû dibîne ji bo stendina zanîn, jêhatîbûn û berpîrsiyariyên pêkanîna karûbarên civakî. Dibistana komarî, ku wekî dibistana klasîk jî tê pênasekirin, li ser bingeha armancên safî yên derveyî - hemwelatîbûn û kedê encamê digire.⁹

Damezrînerên Komara Tirkiyeyê, ku dibistan di damezrandina nû ya civakî de wekî “navgîniya herî bi bandor” didîtin,¹⁰ perwerdehî di sazîkirina civaka nû ya Komarê de wekî amûrek girîng ava

6 Mardin, 355.

7 Kürşat Bumin, *Batı'da devlet ve çocuk*, (İstanbul: Çizgi kitabevi)

8 Durkheim, 1956: 71 vgz. Hüseyin Şirin, *Eğitimin Siyasal İşlevleri ve Türkiye'deki Sivil Toplum Örgütlerinin Bu İşlevlere İlişkin Görüşlerinin Analizi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara, 2008), 2

9 Alain Touraine, *Eşitlik ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz?*(İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. 2002), 355-357

10 Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2007).

kirin. Çawa ku di xîtabata Ataturk da ya bo mamosteyan tê dîtin, fikir û bendewariya ku “nifşa nû dê bibe berhemê mamosteyan” di damezrînerên Komarê de pir eşkere ye. Bi taybetî di salên pêşîn ên Komarê de, tê dîtin ku bertekên li dijî reforman ev pêdivî û bendewarî zêde kiriye. Encamên ku di vî warî de bi dibistanê re hatin wergirtin damezrînerên Komarê dilşad kirine. Di serdana “Elazığ Kız Olgunlaşma Enstitüsü” (Enstîtuya Kamilbûna Keçan ya Elazixê) de, xwendekareke jin a ji Dêrsimê bi Tirkî diaxive û destê İsmet İnönü maç kiriye, İnönü ji nişka ve bi heyecan rabûye ser xwe û gotiye, “Aha ev e!”¹¹ Ev gotina İnönü dikare wekî mînakek bête dayîn ku hêviyên damezrînerên Komarê yên di derbarê perwerdehiyê de nîşan dide. Dîsa, Ataturk di vekirina Fakulteya Hiqûqê ya Zanîngeha Enqereyê de gotiye “Fakulteya Hiqûqê dê mûeyîdeyê Komarê be.” di vî warî de pir watedar e.

Ji ber ku perwerdehî amûrekî bibandor e, ew fam di nav siyasetmedaran de gelek bi qiymet e. Helbet xwendîngeh derfeta kontrol û çawderîyê dide sîyasetmedaran. Ew jî roleke giran dide perwerdehiyê. Bi gotina Bourdieu¹² ji bo aqlê modern ê Frensayê xwendîngeh mîna makîneyeke cehenemê tê fahmkirin ku dikare her tiştî biguhere û bike forma ku tîna xwestin.

Bi rêya perwerdehiyê însakirina neteweyê ihtiyac û îcadeke netewe-dewletê ye. Gelo wê çi îmkân daye ku bi sazgehekê bi hezaran cureyên mirovan diqelîbin qalibekî/neteweyekê? Ew mejî/fikir çawa çê bûye? Kîjan bawerî yan zanistê destûr daye? Însan çawa dibe “înpû” ku netewe-dewlet dikare hemû welatîyên xwe bike neteweyek? Ev xebat li ser bersivên van pirsan disekine. Di mînaka Fransayê de, wek mînakeke serkeftî, bi perwerdehiyê fransîkirina gundîyan dibe mijara niqaşê. Di mînaka Tirkîyeyê de jî mînakeke sernekeftî tê niqaşkirin. Gelo di sîstema perwerdehiya tirkî de kurd çawa kurd man? Wan bi çi awayî xwe parastin û bi kîjan stratejîyan? Gelo nasnameya kurdan li bin bandora perwerdehiya tirkî de çawa ji nû şekil girt?

Çarçoveya Teorîk a Xebatê

Di lîteratûra modern de derbarê taybetmendîyên kontrol û çawderîya saziyên modern gelek nivîs hene. Bi taybetî Foucault, Weber û yên din bi tîgehên xwe yên panaptîcon, “qefesa hêsin” behsa van

11 Siddika Avar, Dağ Çiçeklerim. (Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986), 124

12 Ali Kaya, Pierre Bourdieu'nun Pratik Kuramının Kilidi: Alan Kavramı. Ocak ve Zanaat, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007)

taybetmendîyan dikin. Bi rastî sazîyên modern xwedî taybetmendîyên kontrol û çawderî ne. Li gor nêrînên kesên mina Foucault, Weber û gelek zanyaran îmkana derketine derveyî sazgehên modern tune ye. Mîrov tîne dikarin di nav sîstemê de şerî bikin, lê fîrar ne mimkûn e. Gelo bi rastî jî îmkânên derketinê ji kontrol û çavdêriya sazîyên modern tune ye? Di vê xebate de bi têgehên kirde (subject) û qadê (field)¹³ îmkana fîrarê hatîye lêkolînkirin. Li gor Bourdieu qad (field) mîna lîstikekê ye û her kirde (subject) qasê sermayeya xwe ji vê lîstikê qezenca xwe digire yan di lîstikê de serkeftî dibe. Kirdê bi stratejiyên xwe ji bo bidestxistina armancên xwe yê taybet dixebite. Wek li jor hatîye gotin, eger dorpêça tîkûz/tam hebe li gor armancên xwe xebat nabe, lê eger dorpêç kêmbê li gor armancên xwe xebat mimkûn dibe.

Kirde li bin dorpêça kêmbê de li gor sermayeyên xwe yê wekî sermayeya aborî, sermayeya civakî: tîkiliyên civakî, pêbawerî, sermayeya çandî: dîploma an jî sertîfîka, zanîn û sermayeya sembolîk: rûmet û prestîj, qezenca xwe zêde dikin yan jî xwe diparêzin. Kirde bi stratejiyên xwe yê mîna stratejiyên bajarî, aborî, û siyasî, jinûve hilberîna feodalan û stratejiyên çandî li binê dorpêça kêmbê dilîzin.

Amûrên Înşaya Neteweya Fransî/Tirkî

Fransa ku îro xwedîya pergaleke sîyasî, cîwakî, aborî û çandî ye, di nebera salên 1790 û 1890 de însa bûye. Ev sedsal gelek taybet e. Jiyana Fransayê bi bandora gelek sedeman seranser hatîye guhartin û Fransayêke nû û fransîyêke nû hatîye meydana. Di wê pêvajoyê de çêkirina rêyan, avakirina bazarên nû, beşdarbûna gundîyan bo siyasetê, koça ber bi bajaran, girtina mêran bo leşkeriyê û avakirina xwendîngehan, di Fransaya nû de bi hev re rolê giran lîstîne.¹⁴ Eynî amûr li Tirkîyeyê jî ji bo însaya neteweya Tirk hatîye şixulandin.

Di çêkirina nasnameya fransîya nû de *rê* amûrek gelek muhîm bû ji bo komara Fransayê. Di wan deman de nifûsa fransîyan zêdetir li derveyê bajarî, li gund û nav çiyayan bû. Têgihîştina mirovan gelekî kêmbû. Dîsa gihîştina dewletê bo wan deran jî pir kêmbû. Helbet ew ji bo komara nû ya Fransayê problemeke mezin bû. Lewra komara Fransayê cara yekem kêşeya *rê* û tîgihîştinê çareser kir. Erdnîgarîya Fransaya dijwar bi rêya erdî û rêyên asinan seranser bi hev

13 Kaya, 2007

14 Eguene Weber, Köylülerden Fransızlara-Fransa kırsalının modernleşmesi, 1870-1914, (Ankara: Heretik).

ve hat girêdan. Bi vê rêyê mirovên ku nedikarîn ji gundên xwe derbikevin, gihîştin her cihî, berê xwe dan bazaran û dewletê jî bi asanî xwe gihand her axa welatî. Bi vî şeklî dewleta Fransayê her gava axa welatî girt binê hukmê xwe. Tirkîyeyê jî gelek giranî daye rê û têgiştinê. Lê li gor Fransayê gelêk kêr û dereng ew kêşe çareser kirîye. Pêşin bi rêyên hesinî dest pê kirîye, paşê bi destê Bankaya Dinyayê (World Bank) di dema Şerê Cehanê yê Duyem de dest pê kirîye. Îro jî cihên ku hê rê negihîştinê hene. Ew jî nişan dide ku Tirkîye gelek dereng û kêr li ser kurdan hukmê xwe tehkîm kirîye.

Di însaya nasnameya nû ya fransî de yek ji amûrên bibandor jî bazarên nû ne. Berê gundîyan berên xwe tenê ji bo malbatên xwe çêdikirin. Berên ku zêde diman bi gundîyan trampa dikirin. Bi gotineka din li Fransayê, bi taybetî li gundan aborîyeke “otarşî” hebû. Xebata aborîyê jî bi qasê ihtiyaca malê bû. Li gundan pere gelek kêr bû. Jixwe ji bo aborîya otarşîk jî pere ne lazim e. Guhartina beran bi trampayê ye. Piştî çekirina rêyan tekîlîya gundîyan bi cihên din û bajaran zêde bû. Êdî gundîyan bazar keşf kir û bazar jî bi berên gundîyan roj bi roj dewlemend bû. Di vê pêvajoyê de gundî mecbûr man bo tekîlîya bi dewletê, bac dan û zimanê bazarê hîn bûn. Gundî marûzê bandora dewlet û bazarê bûn ku bi vî şiklî ziman û çanda Fransî ya nû gihîşt gundan. Wekî Fransayê li Tirkîyeyê jî hem bazarên nû derketine holê, hem jî bazar guherîye. Kurd bi beşdarbûna bazarên nû hînî tirkî bûne, dewlet nas kirîne, lê li hela din kurdan tekîlîya xwe û bazarên berê jî berdewam kirîye. Salên damezrandina Komara Tirkîyeyê û heta salên nêzîk bi “sektora qaçaxtî” wek çalakîyeke aborî ew tekîlî dewam kirîye. Bi vê tekîlîyê ve *derîyê derve* vekirî ma. Ji vî derî jî gelêk *mesajên qecax* jî derketin holê.

Di wê pevajokê de tiştêkî balkeş jî tevlibûna gundîyan bo sîyasetê bû. Wek li jorê hatîye gotin tekîlîya gundîyan a bi dewlet û bazarê hinek mesûlîyet jî li ser milên gundîyan bar kir. Bac û xeracên dewlet û bazarê gundî pir acîz kirin. Ew tişt ji bo gundîyan tiştêkî nû bû û hayê wan ji wan tiştan tûne bû. Helbet diyarkirina mesûlîyetan bi destên sîyasetmedaran bû. Gundî jî ji bo guhartina van baran û kêmkirina bacan tevli sîyasetê bûn. Helbet sîyaset bi naskirin û iteatkirina dewletê mumkûn e û sîyasetmedar divê xwedîyê hinek amûrên wekî fransîya Parîsê û çanda wan be. Helbet sîyasetmedarên gundîyan çend bibin fransî, bi gotineke din xwe jî gundîyê çend xelas bikin ew qas di sîyasetê de dibin xwedîyê prestîjê. Di dawîyê de bi rêya sîyasetê gundî entegreyî Fransaya nû dibin. Li Tirkîyeyê kurd rasterast tevli sîyasetê nebûn. Bi temsilkarên xwe yên mîna şêx, axa, mîr û eşrafên xwe ketin nav sîyasetê ku zêdeyî wan di ser-

hildanên kurdan de rol girtibûn û hatibûn sirgûnkirin. Her çend vê cûrê temsîlê rasterast tevlîbûna kurdan bi siyasetê dereng hêlabe jî, bandora dewletê ya ku bi ser siyasetê re digihîje mirovan kêmkir û kurdan xwe ji hînbûna tirkî û qebûlkirina sîyasetên dewletê parast.

Bajarên Fransaya nû di pêvajoya însakirina nasnameya fransî ya nû de xwedîyê roleke giran bûn û ew jî di vê pevajojê de gelek pêşve çûn. Îmkanên aborî, civakî, çandî yên din roj bi roj bala gundîyan kişand. Ew jî bû sedemekî koça ber bi bajarên ve. Berê zahfê nifûsa Fransayê li gundan û derveyê bajarên bû. Lê bi koça ber bi bajarên ve êdî nifûsa bajarên her roj zêdetir bû. Gundî ketin nava pergala bajarên ku bi destê komara Fransayê hatibûn avakirin. Bi vî şiklî gundî ketin pêvajoyeke bajarîbûnê. Bajarîbûn jî bi xwe amûreke komara Fransayê bû û gundîyan bi qasê bajarîbûna xwe ji gundîtiyê xwe dûr xistin. Ew dûrxistin, terkkirina ziman, lehçe û devokan bû. Ziman êdî fransîya bilind a Parîsê bû. Li hêla din terkkirina gundîtiyê, terkkirina çanda xwe bû. Bajarîbûn li Tirkîyê li gor Fransayê gelêk dereng bû. Nifûsa Tirkîyê heta salên nezîk jî zêdetir li gundan bû. Wê ferqê jî tesîra nasnameya tirkî ku bi rêya bajarên digihe millet, gelek kêmkir. Li hêla din jî li bajarên kurdan zimanê yekem kurdî bû.

Sedsala li jorê hatîye gotin ji bo Fransayê sedsala şerî bû. Di vê sedsalê de Fransa ket nava çend şeran. Helbet ew ji bo Komara Fransayê, ji bo însakirina nasnameya nû, bû derfeteke mezin. Bi leşkerîya mecburî ji her hêla Fransayê leşker hatîne wergirtin û di artêşa Fransayê de perwerde bûn. Di wê dema şeran de Fransa ku ji qewmên cuda cuda hatîye meydanê, li dora *welatê xwe Fransayê* kom bû û piştgirîyê navxweyî pêk hat. Zêdeyê leşkerên artêşa Fransayê di serî de fermanên serbazanê xwe gelek kêmkir dikiirin, lê paşî artêşa Fransayê ji bo fransîya Parîsê bû xwendengehek. Her leşkerî di dema leşkerîya xwe de taybetmendîyên nasnameya nû wergirtin. Leşkerîya mecburî li Tirkîyeyê jî hatîye tetbîqkirin. Lê ew tetbîqat bi hêsanî nebûye. Salên berê li nav kurdan qaçaxên eskerîyê pir bûn. Lê dîsa jî piranîya kurdan ketîye bine siha sîlehê. Ji Kurdên ku çûne eskerîyê kêmkir kesan tirkî baş hîn bûne. Mîna fransîyan bi hezkirina welat venegerîne. Dîsa di nav kurdan de hikayetên zor û zehmetîyê gelek in. Bi gotineke din leşkerîya mecburî nebûye fakto-reke însaya nasnameya tirkî ji bo kurdan.

Beriya Komarê, li Fransayê xwendengeh gelek kêmkir bûn û yên heyî jî bi pereyan bûn. Bernameya xwendengehan ji hêla perwerdeyî ve jî pir kêmkir bû. Xwendekaran tenê xwendin, nivîsandin hîn dibûn û hinek derbarê bawerîya xiristîyanî de dibûn xwedî agahdar.

Zêdeyê wan jixwe xwendingehên dêran bûn. Çûyina wan zor bû û barek danabû ser milên malbatan. Ji ber vê gelek malbat ji wê kevnepîya xwendingehê sar bûbûn. Lê Komara Fransa mîna her warî, di warê perwerdehîyê de jî tekel/monopol/yekdestîya xwe tesîs kir. Bi rêya wezaretê perwerdehîya netewî li her cihî, li bajar, navçe û gundan xwendingehên xwe ava kirin.

Amûrê Nasnameya Nû: Xwendingehên Komara Fransayê

Xwendingeh rêxistineke terîqata Cîzvîtan bû. Terîqetê ji bo perwerdehîya murîdên xwe ew sazgeh li her cihê ku civat lê heye, ava kirîbû. Armanca xwendingehên Cîzvîtan perwerde û zêdekirina hemdînên xwe bû¹⁵. Bi gotineke din xwendingeh mîrateke Cîzvîtan bû. Dema ku komarê di her warî de desthildarîya xwe ya yekdest demezirand, perwerde jî girt bin destên xwe. Dewletê li gor armanca xwe ji nû ve şikil da mîrata perwerdehîya Cîzvîtan (Bumîn, 2013). Êdî xwendingeh ne ji bo gihandina dîndaran, lê ji bo çekirina hemwelatîyan bû. Ew sîyaset paşê di warê perwerdehîyê de, bi navê *perwerdehîya hemwelatî* bû perwerdahîya sereke. Niha di hemû pergelen perwerdehîyê de ew cûrê perwerde heye û li gor dewlatan di navbera pênc û duwazde salan de mecburî û bêpere ye.

Xwendina bêperê ya mecburî di demeke kurt de li her derê Fransayê belav bû. Slogana komarperwer “ji bo her gundekî xwendingehê” bû. Ew rêxistin mîna mîsyonerekî nasnameya nû ya Fransî ava kir. Edî bi vê rêyê komara Fransayê xwe gihand hemû gundîyan ku namzetên nasnameya fransî bûn. Xwendingeha komara Fransayê bi feydeyên xwendingehê prestîj û meşrûbûna perwerdehîya komarê zêde kir. Bi diplomaya xwendingehan gundîyan koça ber bi bajaran kir û karên bajarî hîn bûn. Di kargehên dewletî û taybet de gundîyên berê yanî fransîyên nû bûn xwedîyên karên bajêr. Helbet armancên xwendingehan ew qas nebûn. Medenîbûn, paqijî, exlaq û bawerîya pêşverû jî armancên din ên xwendingehan bûn.

Stratejiyên Kirdeyan li Qada Perwerdeyê

Wek li jorê hatiye gotin komarperwer xwendingehê, pergala perwerdahîyê mîna makîneya veguherînê difikirîn. Lê tê dîtin ku wê rêxistinê nekarîye hemû hemwelatîyan dorpêç bike. Kirde dikarin derkevin derveyî sazgehên dewletê. Derbarê vê mijarê de gelek mînak hene ku kirde ji çarçoveya perwerdeya modern derdikevin: Medreseyên Kurdan, li Morîtanya Mahdara, pergela perwerdeyê ya

15 Ali İsra Güngör, Cizvitler, (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2016).

Amishan, Medreseyî Aşaîr a li Îranê, Xwendingehên Hemwelatiyan a Brezîlya û li Ewropa û li Emerîkayê Xwendingeha Malê.¹⁶

Stratejiyên kirdeyan li nava xwendingehên modern de jî tên dîtin. Eger çanda xwendingeh û çanda xwendekaran hevdu bigire xwendekar pir li binê bandora xwendingehê namîne. Nêzîkiya çandî ya xwendekaran li hemberî bandora xwendingehê, wan diparêze. Eger xwendingeh ji bo xwendekaran xwedîyê wateyekê nebe berxwedana xwendekaran derdikeve ortê. Bi stratejiyên Kurdan yên li xwendingehên Tirkan re jî ev baştir tê femkirin.¹⁷

Wateya xwendingehê “guherbar” e, bi gotineke din wateya xwendingehê li gor armanca damêzirandinan nine. Xwendekar li gor ceribandina xwe jî ji nû ve xwendingehê me’ne dikin. Hinek xwendekarên kurd ji bo iqbala xwe diçin xwendingehê, ji bo hinekan xwendingeh cihê keyfê ye, hinek jî ji bo armancên malbata xwe, mesela ji bo ku bibe parêzgerê malê yan jî dixwaze bibe xwedanê meslegên biprestij, mîna muhendîsî û hwd.. Ji ber wan armancan xwendingeh li ser xwendekaran ewqas zêde bandorê nake. Ji ber ku her xwendekar xwedîyê armanceke taybet e.

Hevaltî dînamîkeke kirdebûnê ye. Xwedekar li hemberî xwendingehê bi tenê nîne. Hevaltî stratejiyeke piştgirîyê ye. Xwendekarên kurd bi rêya hevaltîyê derketine derveyî dinyaya xwendingehê. Bi hevalên xwe bi kurdî diaxivin û bi van re çanda xwe dijîn. Li xwendingehên tirkan de ji bo xwe dinyayeke din ava dikin. Bi vê rêyê xwe ji bandorên xwendingehê hinekê diparêzin. Ji hêla din çanda fermî ya xwendingehê mîna “andımız, heykelên mezin ên tirkan, û ên din” xwedekaran te’cîz dikin û wan hîşyar dikin û kurdîtîyê tînin bîra wan.

Mîsyonerên herî mezin ên xwendingehan mamoste ne. Xwendekar bi rêya sinifandina mamosteyan “pîrozî”ya kevneşopîya wan diherimîne. Xwendekarên kurd mamosteyan wek obje/figûrekî îdeolojîk û wek mamosteyên baş û mamosteyên xirab sinifandine. Bi vî şiklî wan li hemberî zanîna meşrû ku ji mamosteyan tê, xwe mi-hafaza kirîne. Eger mamoste ji alîyê xwedekaran pîroz bê hesibandin, hemû zanînen qirêj û şaş ku mamoste hîn dikin, tên qebûlkin. Xwedekaran zanîn jî wekî mamosteyan hesibandine, zanînen rast û zanînen şaş ji aliyê wan ve hatîye sinifandin. Bi vî şiklî jî bandora mamostayan şikandine.

Di pêvajoya perwerdahîyê de nasname bi înaşkirina “emên

16 Nurettin Beltekin, Okul ve öteki yurttaşlar, (İstanbul: Vate)

17 Beltekin, 2014

fermî” tê çêkirin. Di “ema fermî” ya perwerdahîya Kemalîstan de “tirkbûn, laîkbûn, rojavanîst, hemdemî” heye. Lê di “em”ê kurdan de ew taybetmendî tüne ne. Ji ber wê xwendekaran bi îşaretên ku “we û me” ji hev cuda dikin, “ema fermî” dîtîye û alternatîfa xwe danandine. Înşaya nasnameya kurdî û ji bo xweparastina bandorên xwendingeh “dîtirî (otherness)” faktoreke giring e. Xwendekarên kurd bi vê dîtirîya acizker ya xwendingehên tirkan ji nû ve nasnameya xwe ya kurd înşa kirîne.

Encam

Perwerde pergaleke bibandor e. Di pêvajoya modernbûnê de, li her derê dinyayê hatîye şixulandin. Lê her wekî li jorê hate gotin, ew mîna makîneya cehennemê her tiştî li gor xwe nikare biguherîne. Ji bo guhartinê şert û mercên taybet pêwîst in. Çawa di minaka Fransayê de hatîye dîtin, di demeke kin û nisbeten civateke girtî de mimkûn e. Di civateke vekirî (open society) de pir zor e ku bandorên wisa bêne dîtin.

Li hêla din kesayetên ku xwendingehê hewl daye wan biguherîne, di pêwendiyên ligel xwendingeh û zanînê de bireserên pasîf nînin, berevajiyê vê yekê wan kesan xwendingeh wek kirde tecrûbe kirine. Me’ne û erkên xwendingehê ji terefê komarê ve di asta makro de, ji bo armancên siyasî, aborî û civakî hatine dîyarkirin. Xwendekaran di asta mîkro de bi pêwendiya “rûbirû” ya ligel xwendingeh û zanînê, ew me’ne û erk ji nû ve dîyar kirine.

Xwendekaran ji bo armancên xwe yên taybet, me’ne û erkên xwendingehê ji nû ve pênase kirine. Wan li nava xwendingehê û li hemberî wê bi saya hinek stratejiyan hebûna xwe parastine û destkeftiyên xwendingehê ji bo armancên xwe yên taybet bi kar anîne.

Helbet demeke dirêj mayîna di nav perwerdeyê de bê bandor nîne. Xwendekar li binê bandora perwerdeyê de dimîne, çunkî feydeyê perwerdeyê dibine yan jî îqna dibe ji hinek alîyan ve. Ew bandor di vesazkirina nasnameya kurdî de jî xwe nîşan dide. Kurdên ku li xwendingehên dewletê perwerde bûyî dîsa kurd in lê mîna dê û bavên xwe nînin.

Çavkanî

Althusser, L. İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları. (Çev. Alt Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları, 2003.

Avar, S. Dağ Çiçeklerim. Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986.

- Beltekin, N. Okul ve öteki yurttaşlar. İstanbul: Vate, 2014.
- Bumin, K. Batı'da devlet ve çocuk. Çizgi Kitabevi, 2013.
- Güngör, A. İ. Cizvitler. İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- Kaya, A. Pierre Bourdieu'nun Pratik Kuramının Kilidi: Alan Kavramı. Ocak ve Zanaat. Der: G.Çeğin, E.Göker, A. Arlı, Ü.Tatlıcan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Mardin, Ş. Türk Modernleşmesi. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Öztürk, S. İsmet Paşa'nın Kürt Raporu. İstanbul: Doğan Kitap., 2007.
- Şirin, H. Eğitimin Siyasal İşlevleri ve Türkiye'deki Sivil Toplum Örgütlerinin Bu İşlevlere İlişkin Görüşlerinin Analizi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara, 2008.
- Touraine, A. Eşitlik ve farklılıklarımızla birlikte yaşayabilecek miyiz? İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Weber, E. Köylülerden Fransızlara-Fransa kırsalının modernleşmesi, 1870-1914. Ç. Sümer (Çev.) Ankara: Heretik, 2017.

NÎQAŞÊN KURDAN YÊN LI SER ALFABE Û NETEWESAZÎYÊ

Mikail BÛLBÛL^{1*}

*“Yekbûna kurdan bi yekîtî-
ya zimanê kurdî çêdibe.
Yekîtîya zimanî jî bi yekîtî-
ya herfan dest pê dike.”*
(Celadet A. Bedirxan)

Destpêk

Di pêvajoyên tevgerên neteweyî da endezyariyên civakî pir dihên kirin û di van pêvajoyan da li gorî hinek texeyulan, civak ji nû ve dihê avakirin. Di dema van nîqaşên endezyariya civakî da jî, di gelek civakan da alfabe û nîqaşên li ser revîzyon yan jî guhertina alfabeyê wekî navgîneka ji bo avakirina civakê hatîye dîtin.

Nîqaşên ku li ser alfabe û guhertina wê dihên kirin, piştî heyama ku tevgerên neteweyî wekî pêlekê tesîr li Osmanîyan û gelên di bin banê wan da dijîyan kir, bû yek ji wan qadan ku neteweperwerî rengê xwe dideyê. Gelek gelên ku di bin banê Osmanîyan da dijîyan jî, piştî ku bi sedan salan alfabeya erebî bi kar dianîn, di vê heyama ku neteweperwerî belav dibû, dest bi nîqaşên revîzekirin ango guhertina alfabeyê kirin. Bi tesîra belavbûna fikira neteweperweriyê kurdan jî li ser revîzyon û guhertina alfabeyê nîqaş kirine. Nîqaşên ku kurdan kirine bêtir piştî Meşrutîyeta Duyan (1908) in. Armanca vê gotarê bi kurtahî tesbîtkirin û ravekirina helwest, fikir û refleksên kurdan in, di van nîqaşên wan yê derbarê alfabeyê da.

Avakirina Neteweyê û Navgîn

Çawa ku dihê zanîn armanca tevgerên neteweyî, avakirina nasnameyên kolektîf e. Nasnameyeka kolektîf jî ji bo ku ava bibe pêwîstî bi navgînekê heye ku nîrxên hevbeş ava bike û wan belav bike. Yek ji van navgînan belkî ya herî xurt jî ziman e. Nîqaşên li ser alfabeyê jî gelek caran di vê konteksê da çêbûne. Piştî ku Şoreşa Fransîzan çêbû û giringîya gelî bêtir derket pêş û hat famkirin ku gelek tişt bi gelî ra dikare biçin serî, endezyariyên ku vê nasnameya

^{1*} Dr, zimannas. Weqfa Mezopotamyayê. E-mail: mikailbulbul47@gmail.com

kolektîf li ser gelî ava bike jî zêde bûne. Ji ber ku nasnameyeka kolektîf eger gel hebûya dikarîbû ava bibûya. Şoreşa Fransizan nîşan dabû ku mirov divê bi gelî ra hereket bike. Edî gel bûbû zemîna gelek tiştan ku yek ji wan jî fikira neteweperwerîyê bû. Loma divê mirovan bi gelî ra hereket bikira. “*Bêyî ku mirov xwendin û nivîsandinê nîşanî mirovan bide jî ne mimkun bû ku bi gelî ra hereket bike. Ji bo ku gel bibe xwende jî mecbûrî bû ku navgînên xwendin û nivîsandinê bihatina hêsankirin.*”² Loma mirov dikare bibêje ku ziman û bi zimanî ve girêdayî alfabe, ji ber ku navgînên gihîştina gelî ne, divê navgînên guncav û hêsan bûna.

Di wan deman da ku fikira neteweyî dest pê dike û bi wê fikirê jî dîzaynek nû li ser civakê dihê ferzkirin, têgihek heye ku pir dihê bikaranîn û ew jî “yekîtiya neteweyî” ye. Lewra ji bo yekîtiya neteweyî nirxên hevbeş lazim in û ji bo ku nirxên hevbeş ava bibin jî pêdivî bi navgîneka hevbeş heye. Celadet Alî Bedirxanê ku alfabe ya latîni ya ku em îro bi kar tînin çê kirîye, dema qala yekîtiya neteweyî ya kurdan dike (1932) ku wê çawa çê bibe, dibêje; “*Yekbûna kurdan jî bi yekîtiya zimanê kurdî çêdibe. Yekîtiya zimanî jî bi yekîtiya herfan dest pê dike*”³. Yanî dibêje yekîtiya kurdan bi yekîtiya alfabe yê mimkun e. Li vir em dibînin ku dîzayn û endezyariya civakî çawa di ser zimanî ra, bi zimanî ve girêdayî û di ser alfabe yê ra dihê texayulkirin.

Dema em li pratîka nîqaşên li ser hêsankirin, revîzekirin yan jî terkkirina alfabe yê ya kurdan dinêrin em dibînin ku fikira binge hîn jî ev yek e. Yanî ji bo ku gel ji cehaletê xelas bibe û pêşketin çê bibe û ew nasnameya ku em dibêjin kolektîf e ava bibe, divê xwendegeh vebin, gel hînî xwendin û nivîsînê bibe û ji bo vê jî navgîneka hêsan lazim e ku ew jî alfabe yeka guncav e. Leibniz ji bo rol û giringîya alfabe yê dibêje: “*Tu alfabe yeka xweşik bidî min, ez dê zimanekî xweşik û bi qasî wê xweşikbûnê jî neteweyeka xweşik ji te ra çê bikim.*”⁴

Ne tenê di pratîka kurdan da, di pratîka gelek milletên din da jî gelek mînakên nîqaşên alfabe yê hene. Dema em li arnawidên di bin banê Osmanîyan da dijîyan binêrin jî em dibînin ku piştî hestên wan ên neteweyî bi pêş dikevin nîqaşa alfabe yê kirine.⁵ Arnawid ji bo ku

2 Gülmez, Nurettin, “*Tanzimattan Cumhuriyete Harfler Üzerine Tartışmalar*”, weşanên Alfa Aktüel, İstanbul, 2006, r. 38. veg.. Celal Sahir, “Lisanımız” Serveti Fünun, 27 Ağustos 1325, no:953, r. 261.

3 Bedirxan, Celadet Alî, “*Bi Hinceta Pîroznamekê*”, Hawar, h. 3 r. 489.

4 Tansel F. Abdullah veg.. Gülmez, Nurettin, hb, r. 4.

5 Budak, Ali, “*Münif Paşa Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*”, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012, r. 599

yekîtîya neteweyî nîqaş bikin kongreyekê çêdikin û herî zêde li ser yekîtîya alfabeyê nîqaşan dikin. Tiştê balkêş ew e ku di vê kongreyê da dirûşmeyekê diqîrin û dibêjin “*Bijî alfabe*”⁶. Yanî ji bo yekîtîya neteweyî çê bikin dicivin û kongreyekê çê dikin û dirûşmeya, “*Bijî alfabe*” diqîrin. Ev heman mekanîzmaya fikirî ye ku dîzayna civakî di ser alfabeyê ra dihê texayulkirin. Jixwe arnawid ji bo vê kongreya bi armanca yekîtîya neteweyî çê dikin (1908), *kongreya alfabeyê jî dibêjin*.⁷ Arnawidan di nav xwe da ji sî salî zêdetir nîqaş kirin û bi vî awayî karîn derbasî herfên latînî bibin.⁸

Piştî Meşrûtiyeta Duyan çawa ku tevgera Tirkitîyê ku temsîla wê Îttîhad û Teraqîyê dike hêdî hêdî xurt dibe, rewşenbîrên kurd yên wê demê jî dikevin nav hinek hewildanan. Di 1910an da Kurt Neşrî Maarîf ava dibe û armanca wê belavkirina zanîne ya li Kurdistanê ye. Jixwe dibistanekê jî li Stenbolê ava dikin.⁹ Em dizanin ku di wan deman da, hinek ferheng, rêziman û kîtabên hînkerinê dihên amadekirin ku ew jî wekî nîşanên neteweperwerîyê dihên qebûlkirin. Wekî mînak Muhammed Mîhrî ferheng û gramera kurdî amade kiribû.¹⁰

Dema em li nîqaşên kurdan dinêrin gelek caran hatîye gotin ku herfên erebî pir zehmet in, zarok pir dereng hîn dibin û sebeba cehaleta nav me, ev e. Yanî sebeba paşdemayîna me kêmbûna rêjeya xwendin û nivîsandinê ye û ew jî ji ber wê ye ku em alfabeyeka baş û guncav bi kar naynin. Ji ber ku alfabeya hevbeş erebî bû.

Li nav kurdan bi awayekî cidî nîqaşên derbarê alfabeyê da, di kovara Rojî Kurd (1913) da hatine kirin. Abdullah Cevdet di nivîsa xwe ya “*Xîtabek*” (Bir Hitab) da qala rewşa kurdan û meseleya alfabeyê dike û ji bo çareserîya rewşa kurdan ya xerab wiha dibêje: “*A ewil divê rêjeya xwendin û nivîsînê bi kêmanî bibe ji sedî çil. Ya duyan, qebûlkirina herfan e ku zarokekê heft-heşt salî herî zêde di mehekê da hînî xwendin û nivîsandinê û rastxwendina tiştên dixwîne bike û terkkirina wan herfan e ku heta niha me ew bi kar dianîn*.”¹¹ Mirov dikare bibêje ku Abdullah Cevdet yek ji wan kesên ewil e ku

6 Can, Bülent Bilmez, Toplumsal Tarih, sayı 179, Kasım 2009, r. 28.

7 Can, Bülent Bilmez, hb, r. 23

8 Dönmez, Cengiz, “*Atatürk ve Harf İnkılabı*”, Türkiye’de Cumhuriyet Politikaları Sempozyumu, Ankara, 2010, r. 6.

9 Malmîsanij, “*Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*”, Jina Nû, Yayınları. 1986, Uppsala r. 41-42.

10 Badilli, Kemal, “*Türkçe İzablı Kürtçe Grameri*”, veg.. r. 6. Mukaddime-tül irfan, İstanbul, h. 1336, s. 4, 51.

11 Cevdet, Abdullah, “*Bir Hitab*”, Rojî Kurd, Weşanên Enstituya Kurdî Ya Stenbolê, Stenbol, 2013, h. 1, r. 99

alîyê wî yê neteweperwerîyê pir xurt e û berovajî gelek rewşênbîrên kurdan ku dixwestin di bin banê Osmanîyan da bijîn, wî demekê daxwaza Kurdistaneka serbixwe kirîye.¹² Jixwe di heman nivîsa ku nîqaşên li ser alfabeyê dide destpêkirin “*Em di serdemekê da ne ku netewe derdikevin pêş û ava dibin*”¹³ dibêje. Di kovara Yekbûnê da ku 1913an da li Stenbolê derdiket, ji bo ku rêjeya xwendin û nivîsînê qet nebe bibe ji sedî 40-50, banga “*Vegerin çîyayên Kurdistanê yên bilind, ji zarokên gelî ra rêberî û mamostetîyê bikin*”¹⁴ dihat kirin. Dîsa Xelîl Xeyalî ku yek ji neteweperwerên kurd yên wê demê ye, di 1913an da di nivîsa bi navê “Ziman” da dibêje, deh tişt hene ku kurd lazim e bikin. Di wê nivîsê da du xalên ewilî ev in: “1. *Ji bo xwendin û nivîsandinê herf 2. Ser terzek nû alîfbayek*”¹⁵. Di 1914an da mebûsên Hakkariyê Munîp û Mehmet Hamza ji meclîsê dixwazin ku ji bo xwendin û nivîsandinê butçeyek bihê dayîn, lewra rêje ji bo ku ji deh hezaran yek bibe ji hezarî yek.¹⁶ Mesûdê Suleymanî di Rojî Kurd da dibêje: “*Ji bo hînkirina zarokan ya sî û sê herfan zêdeyî du sed şikilên bêhereke lazim e ku ev jî eşkere ye ku hem mamoste hem jî xwendekar çiqasî zahmetîyê dikşînin. Ev îsbat dike ku cehaleta imûmî ji ku dihê.*”¹⁷

Di nîqaşên li ser alfabeyê da fikira ku erebî zimanekî samî ye û kurdî û tirkî ne di malbata zimanê erebî da ne û ji ber vêya jî alfabe-ya erebî ne guncav e, gelek caran hatîye gotin. Di kovara Jînê (1918) da ku rewşênbîrên kurdan li Stenbolê derdixistin û di vê kovarê da fikir û refleksên xurt yên neteweperwerîya kurdî pir in, îlanek heye ku dibêje: “*Em çî bikin, zimanekî arî di şiklê alfabeyeka samî da tenê ewqas bifêde ye. Îbretê jê bistînin.*”¹⁸ Balkêş e ku ev îlan di gelek hejmaran da hatîye dubarekirin. Bi rastî gelek mînakên bi vî rengî di nav kurdan da peyda dibin.

Dema em bala xwe didin destpêka nîqaşên li ser alfabeyê, bi giştî meylek heye ku di alfabeyê da revîzyonê dixwazin, lê terkirina alfabe-ya erebî naxwazin. Di vî warî da hinek refleksên kurdan hene

12 Malmîsanij, hb, r. 76.

13 Cevdet, Abdullah, hb, r. 99.

14 Malmîsanij, hb, r. 58.

15 M. X., “Ziman”, Rojî Kurd, h. 3. r. 186-187.

16 Malmîsanij, “*Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*”, Jina Nû ,Yayınları. 1986, Uppsala r. 56.

17 Mesûd, Suleymanyeli, “Hurûfûmuz ve Teshîl-î Kira’atı” Rojî Kurd, h. 1, r. 112-113.

18 Jîn (1918-1918), *Kovara Kurdî- Tirkî*, wer. M. Emîn Bozarslan, Weşanxana Deng, Uppsala, 1985 c. 4, h. 20, r. 850.

û yek ji van refleksan ew e ku herfên erebî wekî *herfên îslamî* û *herfên Qûranê dihên* dîtin. Mentiqa vê yekê jî ew bû ku Qûran ji ber ku bi erebî hatibû nivîsîn, tercîha herfên latînî ne rast bû. Ji ber ku Quran pîroz bû, herfên pê hatibûn nivîsîn jî pîroz dihatin dîtin. Di nava kurdan da dema bikaranîna herfên latînî dihê nîqaşkirin Qûran wekî mînak dihê dayîn. Di dema destpêka komara tirkan da jî li ser guhertina alfabeyê şîrove hatibûn kirin ku digotin, *herfên Qûranê bi herfên latînî ku yên xirîstîyanan in, hatine guhertin*.¹⁹ Di Rojî Kurd da di daxuyanîya li ser navê “Cemîyeta Belavkirina Ilim û Serastkirina Herfan” da piştî ku dihê gotin sebaba cehaleta me herf in, divê bihên seraskirin, bikaranîna alfabeya latînî wekî “*qutkirina têkilîya miletên Îslamî ya bi erebî û –Xwedê neke- xerakirin û tunekirina Îslamîyetê*”²⁰ dihat dîtin. Em dikarin bibêjin ku di van nîqaşên navborî da bi giştî, guhertina alfabeyê wekî redîya çand û civaka berê dihê dîtin û ji ber vê jî meyla revîzekirinê li pêş e. Em heman bertekan di nîqaşên arnawidan ên li ser alfabeyê da jî dikarin bibînin. Ji ber ku mislimanên arnawid heman refleks nîşan didan û li hember bikaranîna alfabeya latînî derdiketin.²¹

Çawa ku aliyekî din yê meseleya alfabeyê heye ku guhertina wê taybetîyeka dîzayneka nû ya civakê di xwe da dihevine û ew fikira dîzaynê wekî ku me li jor jî qal kir piştî Meşrûtîyeta Duyan bêtir bi saîqên neteweper bû, qedexekirina wê jî dikare wekî dijstratejîyeka vê stratejîya dîzaynê bihê dîtin. Yanî ji ber ku alfabe dibû yek ji diyarkerên tevgerên neteweperwer, gelek caran wekî stratejîyekê qedexekirina bikaranîna alfabeyekê ya ji hêla hêzekê ve, dihat maneya astengkirina tevgereka neteweyî. Wekî mînak dema arnawidan alfabeyeka nû çêkir ew ji aliyê Abdulhamîd ve dihê qedexekirin.²² Weşanên kurdî jî dîsa dihên qedexekirin û wekî talûke dihên dîtin. Di vê fermanê da ligel qedexekirina alfabeya arnawidî behsa qedexekirina lugateka kurdî jî dihê kirin. Ya balkêş ew e ku ew lugat em dizanin ku hedîyeyek taybet ji bo Abdulhamîd bû ku ji aliyê Yusuf Zîyaeddîn Paşayê Qeymeqamê Mûtîkî ve hatibû nivîsîn û navê wê jî El-Hedîye El-Hamîdîye Fî'l Lugat El-Kurdîye (1894) bû.

19 Altun, Mustafa, “*Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme*”, Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müsür-lüğü, 2004, r. 61.

20 Rojî Kurd, “*Rojî Kurd Mecmu'ası Müdüriyyet-i 'Aliyyesine*”, h. 2, r. 144-147.

21 Can, Bülent Bilmez, Toplumsal Tarih, sayı 179, kasım 2009, r. 30.

22 BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. Y.PRK.MF., 5/32, Dîrok: 29/Z /1325 (H), 02.02.1908 (M).

Eger em bala xwe bidin pratîka kurdan ya li axa Sovyetê em dikarin gelek nimûneyan li ser vê dijstratejîyê bibînîn ku bi rêya alfabeyê hatine kirin. Lazim e mirov vêya bibêje ku pratîka kurdan ku bi guhertina alfabeyê bi encam bûye, pratîka nav sovyetê ye. Kurdên Ermenistanê di adara 1930î da bi rojnameya *Riya Teze* dest bi bikaranîna alfabeya latînî kirine²³. Piştî ku demekê Sovyetê bikaranîna alfabeya latînî teşwîq kir û li ser dewletên Asyaya navîn ferz kir, di dawîya salên 1930î da ku neteweperwerîya slavî xurt bûbû, alfabeya latînî qedexe kir. Rîya Teze ku bi tîpên latînî derdiket bi hinceta, *alfabeya latînî* ku Emperyalizm wê bi kar tîne²⁴ *dihê* girtin. Sovyetê alfabeya latînî qedexe kir û ya kîrîlî li ser gelên Sovyetê ferz kir. Rûsan êdî bi alfabeyeka hevbeş, ku ew jî kîrîlî bû, dixwestin tîpîlojîyeka sovyetîk çê bikin.²⁵ Bi vî awayî kurd mecbûr man ku derbasî alfabeye kîrîlî bibin. Sovyetê alfabeya kîrîlî li ser tirkên Asyaya Navîn jî ferz kir û ji bo ku di nav tirkên Asyaya Navîn da têkilî çê nebe û yekîtiya tirkên pêk neyê, ji bo alfabeya her dewleteka tirk alfabeyeka kîrîlî ya cuda çêkirin ku di her alfabeyê da heşt-deh herf cuda bûn.²⁶ Dema Sovyetê yek ji encamên guhertina herfên erebî bi latînî jî kêmkirina hêza cemaatên dînî ye. Wekî ku me got çawa çêkirina alfabeyeka nû dikare bibe stratejîyek, qedexekirin jî dikare wekî dijstratejî bihê dîtin. Gelek nimûneyên vê yekê li cografayayên din jî peyda bûne. Wekî mînak piştî ku di sala 1941ê Xirvatîstanê, bi alîkarîya Nazîyan dewletbûna xwe îlan kir bi heftetekê, Xirvatan bikaranîna alfabeya kîrîlî li sirban qedexe kir.²⁷ Partîya wan ya bi navê Ustasheyê wekî nazîyan neteweperest bû, dixwest ziman û miletekî safî çê bike. Çîn hîn jî niha li herêma Sincan-Uygurê herfên erebî teşwîq dike.²⁸ Bikaranîna alfabeyeka nû çiqasî derî li jîyaneka nû vedike ewqas jî dikare redîya çand û jîyaneka nû be. Mirov dikare bibêje ku kurdan guhertina alfabeyê wekî redîya mîrasa çandî û sîyasî ya berê dîtine. Di vê meseleyê da belkî tu gotin wekî ya Vekîl

23 Şamil, Hejarê, “*Diaspora Kürtleri, Sovyet Kürtleri hakkında tarihi ve Güncel İnceleme*”, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005, r. 210.

24 Şamil, Hejarê, hb r. 210.

25 Nogayeva, Ainur, “*Orta Asya’da Alfabe Tartışması*”, <http://www.fikirdebirlik.org/yazi.asp?yazi=201302005>

26 Demirci, Ümit Özgür, “*Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)*” *Türk Yurdu Dergisi*, h. 287 2011, r. 225-229.

27 Azarkan, Ezeli, “*Slovenya, Hırvatistan ve Bosna’nın Bağımsızlık Mücadeleleri ve Yugoslavyanın Dağılışı*” Cilt 8, h. 2, 2011, r. 68 veg.. Taşar vd, 1996:54-58.

28 Hasanova, Vafa, Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi, Sayı 13, 2012, r. 8.

Hacîlî ku ji bo rewşa Azerbaycanê dibeje ne balkêş û di cî da ye. Hacîlî ji bo rewşa Azerbaycanê ku di sedsalekê da sê alfabe guhertin, dibêje ku kevirên goran êşê didin mirovan, ji ber ku hinek bi erebî hinek bi kîrîlî hinek jî bi latînî hatine nivîsîn û ew mîna temsîlkarên sê miletan in.²⁹

Îro jî meseleya nîqaşên li ser alfabe yê bêtir jî ji bo kurdan gelekî aktûel e. Wekî mînak li Kurdistana Iraqê di van salên dawî da li ser revîzyon û guhertina alfabe yê nîqaş çêbûn û alfabe ya xwe revîze kirin. Qismek ji rewşenbîran dixwazin derbasî alfabe ya latînî bibin lê bertekên hişk dihên nîşandayîn. Herwiha em dizanin ku Bexda jî naxwaze kurdên Kurdistana Iraqê derbasî herfên latînî bibin.

Encam

1. Di nav kurdan da bêtir kesên ku xwestine dîzayneka nû bidin civakê li ser alfabe yê nîqaş kirine. Di van nîqaşan da rêya dîzaynê, bi perwerdeyê mimkun hatîye dîtin û meseleya alfabe yê jî di vê çerçoveyê da hatîye nîqaşkirin. Yanî eger herfên guncav hebin guhertina civakê jî wê hêsantir pêk bihê, fikireka bingehîn e.

2. Di nava kurdan da dema li ser paşdemayîna civakê nîqaş hatine kirin, alfabe yek ji sebebên paşdemayîne û gelek caran jî wekî sebeba bingehîn hatîye dîtin.

3. Em dikarin bibêjin ku kurdan nîqaşên li ser guhertina alfabe yê wekî redîya mîrasa çandî û sîyasî ya berê dîtine û bertek nîşan dane. Mesele berteka, eger em dest ji alfabe ya erebî berdin em dê dûrî alema Îslamê bibin, di nava kurdan da pir dihê dîtin.

4. Di nav kurdan da di destpêka van nîqaşan da meyla xurt ew e ku alfabe ji binî da neyê guhertin lê revîzyon bihê kirin. Ji bo vê jî, nivîsîna cuda ya herfan wekî çare dîtine û bi vî rengî jî alfabe yê nû çê kirine.

5. Pratîka ewilî ya ciddî ya guhertina alfabe yê û bikaranîna alfabe ya latîna ya kurdan li nav axa Sovyetê çê bûye. Belkî ji ber ku rejîm sosyalîst e û mafên gelan yê neteweyî û heqê xwetayînkirina qedera xwe hatîye dayîn, bertekên cidî çênebûne. Piştî ku slavîzm bi pêş dikeve û kîrîlî li ser gelan dihê ferzkirin, kurd dest ji latînî ber didin û kîrîlî bi kar tînin.

29 Hacili, Vekîl, 1999:4, veg.. Ayça Ergun, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Mücadelesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", Bilig, sayı, 54, r. 152-3.

Çavkanî

Jîn (1918-1918), *Kovara Kurdî- Tirkî*, wer. M. Emîn Bozarslan, Weşanxana Deng, Upsala, 1985

Gülmez, Nurettin, “*Tanzimattan Cumhuriyete Harfler Üzerine Tartışmalar*”, weşanên Alfa Aktüel, İstanbul, 2006

Bedirxan, Celadet Alî, “*Bi Hinceta Pîroznamekê*”, Hawar, h. 3

Altun, Mustafa, “*Alfabe Değişiminin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme*”, Cumhuriyetimizin 81. Yılına Armağan, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Müsürlüğü, 2004

Malmîsanij, “*Yüzyulumuzun Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*”, Jina Nû Yayınları, 1986, Uppsala

Badıllı, Kemal, “*Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri*”, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara, 1965

Jîn (1918-1918), *Kovara Kurdî- Tirkî*, wer. M. Emîn Bozarslan, Weşanxana Deng, Upsala, 1985

Can, Bülent Bilmez, *Toplumsal Tarih*, sayı 179, Kasım 2009

Budak, Ali, “*Münif Paşa Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını*”, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2012

Cevdet, Abdullah, “*Bir Hitab*”, Rojî Kurd (1913), Weşanên Enstituya Kurdî Ya Stenbolê, Stenbol, 2013, h. 1

Dönmez, Cengiz, “*Atatürk ve Harf İnkılabı*”, Türkiye’de Cumhuriyet Politikaları Sempozyumu, Ankara, 2010

M.X., “*Ziman*”, Rojî Kurd (1913), Weşanên Enstituya Kurdî Ya Stenbolê, Stenbol, 2013, h.

h. 3.

Mesûd, Suleymanyeli, Rojî Kurd (1913), Weşanên Enstituya Kurdî Ya Stenbolê, Stenbol, 2013, h. 1

Ergun, Ayça, “*Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Mücadelesi Olarak Alfabe Değişiklikleri*”, Bilig, sayı 54

Şamil, Hejarê, “*Diaspora Kürtleri, Sovyet Kürtleri hakkında tarihi ve Güncel İnceleme*”, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2005

Demirci, Ümit Özgür, “*Türk Dünyasında Latin Alfabetesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)*” *Türk Yurdu Dergisi*, sayı 287, 2011

Nogayeva, Ainur, “*Orta Asya’da Alfabe Tartışması*”, <http://www.fikirdebirlik.org/yazi.asp?yazi=201302005>

Azarkan, Ezeli, “*Slovenya, Hırvatistan ve Bosna’nın Bağımsızlık Mücadeleleri ve Yugoslavyanın Dağılışı*”

Hasanova, Vafa, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*,

Sayı 13, 2012

Rojî Kurd (1913), “*Rojî Kurd Mecmuası Yüce Müdürlüğüne*”,
Weşanên Enstituya Kurdî Ya Stenbolê, Stenbol, 2013, h. 2

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA. Y.PRK.MF., 5/32,
Dîrok: 29/Z /1325 (H), 02.02.1908 (M).

DU KELAMBÊJÊN JIN YÊN YARSAN: MAMA CELALE Û REMZBAR

Sevda ORAK REŞİTOĞLU¹

Destpêk

Edebiyata yarsanî di nav edebiyata kurdî de dibe ku ya herî kevn be. Her çiqas kûr û dewlemend be jî, xebateke zêde li ser nehatiye kirin. Yek ji sedemên vê ew e ku yarsan di nav xwe de, xwedî çandê de veşartî ne. Kesên ku mensûbî vê çandê ne, nexwestine çanda wan li derve belav bibe. Ev jî ji ber vê sedemê pêk tê ku tirseke wan a mezin hebûye li hemberî kesên ku ne yarsan in, yanî em dikarin bibêjin ku li hemberî misilmanan. Ji ber van sedeman, ev çand di nav xwe de veşartî maye heta ku oryantalîstên curbicur ên wek Comte de Gobineau û Vladimir Minorsky hatine û bi wan hesiyane. Comte de Gobineau yarsan li derve wek Ehl-î Heqq dane nasîn. Ji xeynî van oryantalîstan, van salên dawî nivîskarên wek Mohammed Mokri, Martin van Bruinessen, M. Reza Hamzeh'ee û Shahab Vali derketine ku li ser çand, bawerî, jiyana civakî û doktrînen yarsanan xebitîne. Mirov dikare bibêje ku di nav van nivîskaran de kesên ku li ser kelamên yarsanan xebitîne Mohammed Mokrî û Shahab Vali ne. Her wiha Hamzeh'ee jî bi awayekî berfireh li ser sosyolojiya yarsanan xebitiye.

1. Nêrîneke Kurt li Ser Yarsaniyê

Tê zanîn ku di nav kurdan de ji xeynî îslamê dînen wek yarsanî û êzdîtiyê jî hene. Ev her sê dîn li gorî bîr û baweriya bawermendên xwe ji gelek aliyên ve ji hev pir cuda ne. Ji ber ku mijara me jinên yarsan e, ji bo têgihîştina bîr û baweriya wan em ê bi kurtasî behsa yarsaniyê bikin.

Yarsanî yek ji dînen kêmar ên kurdan e ku bi piranî li rojhilatê Kurdistanê belav bûye. Li gorî kategoriya dînan mirov dikare bibêje ku ev dînekî serbixwe ye, lewre her çiqas wek gel nêzî misilmanan

¹ Li Zanîngeha Mardin Artukluyê vekoler e.

jiyabin jî çand û baweriya wan ji ya Îslamê pir cuda ye. Yarsanan hem dînê xwe hem jî çanda xwe bi awayekî veşartî jiyane da ku li derve belav nebe. Weku ji kelaman ango ji gotinên pîroz jî diyar dibe, yarsan xwedî dîrok û çandeke pir kevn in, lê belê li ser çand û dîroka wan agahiyeke zelal tune, lewre yarsanan kelmên xwe heta serdema Sultan Sehak (ss. 15mîn) qeyd nekirine. Li gorî yarsanan di serdema Sultan Sehak de yarsanîyê şiklê xwe yê herî dawî girtiye, kelm û gotinên wan ji aliyê Pîr Mûsiyê nivîsevanê Sultan ve hatine tomarkirin.

Li gorî ku Shahab Vali destnîşan dike, kevneşopiya yarsanan yek ji wan doktrînen mîstîk e ku li ser veşartîbûnê ava bûne.² Baweriyên yarsanan yên wek “cewherê îlahî, dînadûn, tecellî, ferîštenasî” û hwd bingeha doktrîna wan ava dike.

Cewherê Îlahî: Yek ji mijarên girîng ên metn û doktrînen yarsanan têgeha “zât” e. Ev têgeh di kelmên yarsanan de heye û her kesê pîroz li gorî vê baweriyê, xwedî xwezaya xwe ye. Ji vê têgehê diyar dibe ku «bûyîn» di kozmolojiya yarsanan de aliyekî îlahî ye.³ Li gorî Shahab Vali, ev têgeh di kelmên yarsanan de di heman demê de bi navê “*ferr/xwarne*” jî tê nîşandan. Her wiha “*ferr/xwarne*” ku tê wateya lutfa îlahî di dînê zerdûştî de jî ji bo şahên keyanî an jî ji bo çend lehengên mîtolojîk tê bikaranîn.⁴ Lutfa îlahî (*ferr/xwarne*) dikare bi şêl û sembolên cihê xuya bibe. Li gorî Vali li cem yarsanan *ferr/xwarne* bi ronahiya îlahî xuya dibe, çawa ku di dema bûyîna Sultan Sehak de teyrekê ew aniye.⁵

Dînadûn: Dînadûn yek ji baweriyên girîng e li cem yarsanan ku li gorî wan mirin “kirasguhertin” e. Ango piştî mirina kesekî, ew car din di bedena kesekî din de xuya dibe. Li gorî vê baweriyê her kes, ji bo temamkirina mafê jiyane ku jê re tê dayîn, 1001 carê kiras diguherîne. Wexta ku ev çerx temam dibe, li gorî karên ku di wan bedenên de kiriye û jiyana ku berdewam kiriye, ji çerxa *dînadûnê* derdikeve û yan digihîje Nûra bêdawî yan jî digihîje Tariya bêdawî. Weku Vali jî vê pênaseyê piştrast dike, li gorî vê doktrîna yarsanan ruh ne tenê dikare têkeve laşê mirovan, di heman demê de dikare têkeve yê heywanan jî, her wiha yê giya û tiştên bêtevger jî. Bi vê nêrînê, bi mirina laşekî fîzîkî, vejîneke nû di laşekî din de pêk tê û

2 Vali, Shahab, *Les Yârsâns, Aspects Mythologiques- Aspects Doctrinaux*, Editions universitaires européens, Saarbrücken, 2011, r. 16

3 *b.b.*, r. 31

4 *b.b.*

5 *b.b.*, r. 33

têkiliyek din rê dide ku bide dû tecrûbe û peresîna wî.⁶

Tecellî (Teofanî): Li gorî têgeha tecelliyê, hebûneke xwedayî yan jî xwedayek, dikare di mekanekî de, di objeyekê de, di hebûnekê de yan jî di însanan de carinan bi temamî carinan jî ne bi temamî xuya bibe. Dikare bi însanan re têkeve têkiliyê yan jî fermanan bide wan.⁷ Li gorî baweriya yarsanan Xwedê di bedena van kesayetên de tecellî kiriye: Behlûl, Şah Fezl Velî, Baba Serhengê Dewdanî, Şah Xoşîn, Baba Nawis, Sultan Sehak.

Ferîştenasî: Ferîştenasî li cem yarsanan yek ji sîstemên perestînê ye. Weku Vladimir Minorsky diyar dike, li gorî kevneşopîya yarsanan, civaka yarsanan ji Heft Ferîşteyên Sereke pêk hatiye, ji avabûna cîhanê û vir de, her wiha di her serdema xwenîşandanê de yekî ji wan xwe nîşan daye, ango di heft dewran de xwenîşandana îlahî pêk hatiye.⁸

Li gorî Hamzeh'ee, yarsan ji wî Xwedayî bawer dikin ku karibe li ser rûyê erdê tecellî bike. Li gorî vê baweriyê, bi heft tecelliyên gelek tecelliyên biçûk jî pêk hatine.⁹

Di ferîştenasiyê de komên wek “Heften” û “Heftewane” hene. “Heften” ji şeş ferîşteyên sereke û Xwedê pêk tê ku beriya tecelliya îlahî xuya bûne. “Heftewane” koma duyemîn a ferîşteyên yarsanan e. Wisa tê zanîn ku ev *Heftewaneya* serdema Sultan Sehak avakare heft şaxan e ku dûre ew ê bibe yazdeh. *Heftewane* xwedî cihekî girîng e ji bo yarsanan û li gorî baweriya wan *Heftenê* alîkariya *Heftewaneyê* kiriye. Prensîba bingehîn a vê sîstemê ew e ku wexta yek ji wan wenda dibe yekî din dikeve şûna wî. Heke şeş ferîşte di heman demê de di serdemekê de xuya bibin, ev tê wê wateyê ku serdemeke nû ya Dîrokê dest pê dike.¹⁰

Li gorî kevneşopîya yarsanan, heft ferîşteyên sereke hene: Pîr Binyamîn, Dawud Dewdanî, Pîr Mûsî, Mistefa Dawidan, Xatûn Dayrak (Remzbar), Baba Yadîgar. Yarsan wisa bawer dikin ku yê heftemîn Sultan Sehak e, lewre koma van ferîşteyan wek *Heften* tê

6 *h.b.*, r. 37

7 Sinanoğlu, Mustafa, “Tecellî”, *İslam Ansiklopedisi*, cilt. 40, 2011, rr. 243-245

8 Minorsky, Vladimir, “The Sect of the Ahl-i Hakk”, in *Iranica, Twenty Articles*, Publication of the University of Tehran, vol. 775, 1964 r. 251

9 Hamzeh'ee, M. Reza, *Yarsan (Ehl-i Hak)*, çev. Ergin Öpengin, Avesta Yayınları, İstanbul, 2008, r. 162

10 During, Jean, “Notes Sur L'Angéologie Ahl-e Haqq”, dans *Syncretismes et Hérésies Dans l'Orient Seldjoukide et Ottoman (XIVe-XVIIIe Siècles)*, Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001, Sous la direction de Gilles Veinstein, Peeters, 2005, Paris, r. 134

zanîn.

2. Rola Jinan Di Sîstema Dînî ya Yarsanî De

Edebiyata yarsanan li ser kelaman ava bûye. Kelam gotinên pîroz ên Xwedê, ferîşte û pîran in, her wiha yên ku *kelam* dibêjin jî wek “yên xwedî kelam” têne zanîn. Li gorî Ziba Mir-Hosseini diyar dike, *kelam* bi awayekî îlahî derketine û “gotinên pîroz” in ku nifş bi nifş bi awayekî devkî belav bûne.¹¹ Her wiha, Mir-Hosseini dîsa diyar dike ku mirov di van “gotinên pîroz” de dikare dîrok, kok û sedemên ayînên veşartî bibîne, bi kurtasî mirov dikare *sedema bûyînê* bibîne.¹²

Jinên yarsanî ji ber baweriya xwe, li gorî jinên misilman xwedî jiyaneke azadtir in. Dikarin *kelaman* bibêjin, li tenbûrê bidin û biçin *Cemê*. Lê her çiqas biçin *Cemê* jî nikarin li wir *kelaman* bibêjin. Weku me diyar kir, li gorî baweriya yarsanan jiyana mirovan li ser *dûnadûnê* ava bûye, yanî piştî mirina kesekî, ruh dikare di bedena yekî din de xuya bibe. Ji ber vê baweriyê, ruh heke ji bedena mêrekî derketibe dikare têkeve bedena jinekê, berevajê vê jî mimkun e. Ev taybetiya *dûnadûnê* dihêle ku jin û mêr di baweriya yarsanan de wekhev bêne dîtin. Her wiha ji ber ku zayenda berê ya kesekî nayê zanîn, dikare bê gotin ku li cem yarsanan girîngiya zayendê tune. Di kevneşopîya yarsanan de her çiqas me behsa wekheviya jin û mêran kiribe jî helbet hin îstîsna hene. Jinên yarsan di xwendina kelaman de azad in, lê belê li ayînên dînî, ango li *Cemxaneyê* nikarin tevî *Cemê* bibin. Lê li dijî vê, xwarina ku li *Cemê* tê belavkirin, ji bo her kesî wekhev tê parvekirin, jin jî tê de.

Cemxane cihê îbadetê ye û cihekî pîroz e ji bo yarsanan. Tevî jinan, her kes dikare biçe *Cemê* û baweriya xwe pêk bîne. Lê belê cihê rûniştinê li gorî jin û mêran, heta li gorî zarok û xortan hatiye veqetandin. Yanî her kes nikare li gorî serê xwe biçe û li derekê rûne. Bi taybetî jî jin û mêr nikarin li ba hev rûnin. Li gorî yarsanan mêr li cihê pêşî rûdinin, zarok û jin jî li pişt wan rûdinin. Yanî ne mimkun e ku jin û zarok di rêza mêran de rûnin. Cihê rûniştina li *Cemê*, di kelaman de jî derbas dibe û Sultan Sehak di kelameke xwe de diyar dike ku li *Cemxaneyê* cihê jin û zarokan li pişt e, xort û mêr jî li pêşiyê rûdinin:

11 Mir-Hosseini, Ziba, “Inner Truth Outer History: The Two Worlds of the Ahl-i Haqq of Kurdistan”, in *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, no. 2, (May, 1994), Cambridge University Press, 2014, r.268

12 Mir-Hosseini, Ziba, “Redefining the Truth: Ahl-i Haqq and the Islamic Republic of Iran”, in *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, no., 2 (1994), published by: Taylor&Francis, Ltd., 2014, r. 213

Sultan meremû:
Cemxane ve piştin cemxane ve piştin
Perî jinana cemxane ve piştin
Zaro jinê nowa be yek hemnişîn
Lamî û nêraniş bo ne pişt giştin¹³

*(Sultan dibêje:
Cemxane li pişt e Cemxane li pişt e
Ji bo jinan Cemxane li pişt e
Zarok û jin bi hev re rûdinin
Li pişt xort û mêran rûdinin)*

Sultan Sehak di kelameke xwe ya din de jî cih daye Cemê û rêza rûniştina zarok, xort, jin û mêran nîşan kiriye. Sultan Sehak diyar kiriye ku divê her kes li gorî rêbaza Cemê rûne û divê jin û mêr tevî hev nebin û bi hev re rûnenin. Her wiha behsa belavkirina xwarina Cemê jî dike. Li gorî Sultan divê xwarin ewil ji bo mêran bê dayîn, piştî wan ji bo xortan û piştî xortan jî divê ji bo jin û zarokan bê dayîn. Lê belê divê em li vir diyar bikin ku her xwarin wekhev tê parkirin, yanî ji bo mêr û xortan çî qas bê dayîn, ji bo jin û zarokan jî ew qas xwarin tê dayîn:

Sultan meremû:
Ha lamî û nêran ha lamî û nêran
Ne piştî qapiyê Cem ha lamî û nêran
Usa nîş Cemî pey wîşan gîran
Beşêşan domay mirdanî didan
Domay î du Cem im car pey jinan
Perî şan berşû yekreng beş diran
Zaro û mird ew yek têkel nekiran¹⁴

*(Sultan dibêje:
Xort û mêr xort û mêr
Li pişt deriyê Cem xort û mêr
Wisa rûnin li Cemê cihê xwe bigrin
Piştî mêran xwarinê bidin xortan
Piştî van her duyan bidin jinan)*

13 Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, Entesaratê Baqê Nêy, Kermansah, 1382/2003, r. 27

14 h.b.

*Beşa her kesî wekhev bidin wan
Nekin têkilhev zarok û mêran)*

Li ser adabê *Cem*, Xanê Elmas di kelameke xwe de behsa cihê Xwedê û ferîşteyan dike. Li gorî ku diyar dike, gava ku mirov beşdarî *Cemê* dibe, Cism (Beden) derdikevin huzûra Sultan û şeş ferîşteyên wî. Xanê Elmas van her şeş ferîşteyan wek taybet û muhterem pênase dike. Weku diyar dike, çar koşeyên *Cemê* ji bo ferîşteyan hatine veqetandin, ev her çar ferîşte li *Cemê* xuya nabin, lê cihê wan diyar e û her kesê ku diçe *Cemê* vî tiştî dizane. Her wiha wisa diyar dike heke kesek karibe yekê ji wan bibîne, tu qudreta wî namîne ku li wir rûne. Cihê jor ê *Cemê* wek cihê Sultan, koşeya rastê wek cihê Binyamîn diyar dike û wisa dide nîşan ku Binyamîn her gav duayan dike. Cihê Dawud diyar dike û dibêje Dawud her dem digihîje hawara gelê xwe. Cihê Pîr Mûsî diyar dike û dibêje ku ew xwediyê tûmaran e, ji ber ku Pîr Mûsî wek nivîsevanê Sultan tê dîtî û her tiştî qeyd dike. Koşeya çepê wek ya Mistefa diyar dike û li gorî baweriya yarsanan Mistefa Azraîl e, ji ber vê Xanê Elmas wî wek bi kîn û qar pênase dike. Taybetiya dînê yarsan ew e ku li *Cemê* cihê simbolîk ê jinekê jî heye û ew cih yê Remzbar e. Remzbar jî li wir wek ferîşte cihê xwe digre û her dem li wir hazir e. Xanê Elmas wexta ku cihê Remzbar ê li *Cemê* diyar dike, dibêje gel ji bo karên xwe divê ji wê rica bikin.¹⁵

Di çanda yarsanan de her kes dikare li tenbûrê bide, yanî ji kesên kal heta ciwan û zarokan, her wiha jin jî dikarin li tenbûrê bidin. Heta di nav tenbûrvanên jin de yên pir mezin jî hebûne, wekî mînak Reyhan Xanim Loristanî tenbûrvanek girîng bûye û yek ji nêzîkên Şah Xoşîn bûye. Dayê Xezan Sergetî di serî de sunnî bûye lê piştî bûye yarsan û tenbûrvanek mezin. Her wiha Nêrgiz Xanim Şahrizûrî jî berê sunnî bûye û piştî ku bûye yarsan ew jî bûye tenbûrvanek mezin. Xatûn Zer Banû Derziyanî jî hem tenbûrvan û hem jî xwedî kelim bû.

Yek ji mijarên girîng jî “jinên bakîre” ne di baweriya yarsanan de. Li gorî yarsanan her serdemê jinek bakîre hebûye wek Meryem, lê bi qasî em dibînin tenê dayîkên Xwedê û ferîşteyên wek Sultan Şahak, Şah Xoşîn bûne û van jinan zarokên xwe yan ji devên xwe anîne yan jî bi awayên din ku ji bo anîna zarokan ne xwezayî ne. Li gorî ku Martin van Bruinessen diyar dike, di van serdeman de jina bakîre her dem eynî jin e, lê zarokê ku tê dinyayê her dem zarokêkî

15 Xan Elmas, *Dîwân*, nusxeya çapnebûyî ya Seyîd Xelîl ‘Alînejad, rr. 10-12

din e. Carinan Xwedê bi xwe ye carinan jî yek ji ferîşteyên Wî ye.¹⁶

Li gorî doktrîna yarsanan, girîngiya mêrên xwedî kalam û kalamên wan ji aliyê pîrozbûnê ve çî qas zêde be, ya jinan jî ew qas zêde ye. Ji ber vê jî kalamên jinên yarsanan nehatine piştguhkirin û ew jî wek pîroz hatine qebûlkirin. Jinên yarsan bi piranî kalamên xwe bi zaravayê goranî gotine. Ji xeynî zaravayê goranî, Nêrgiz Xanima Şehrezûrî kalamên xwe bi soranî gotine.

Kalamên jinên xwedî kalam hem bi awayekî monolog hatine gotin ku hest û fikrên xwe gotine, hem jî wek diyalog hatine gotin ku wek bi yekî re diaxivin. Her wiha di nav van kelaman de yê pir dirêj jî hene, yê ku ji du beytan pêk tên jî hene. Mijara van kelaman bi piranî bawerî ye ku em dikarin tê de bûyerên wek dûnadûn, tecellî, hezkirina Xwedê bibînin. Wekî din em dikarin xweza, dîrok, hestên derûnî û jiyane jî bibînin di van kelaman de. Mixabin tunebûna berhemên li ser jiyana jinên yarsanî, nahêle em agahiyên berfireh bidin. Em ê bi saya kelaman karibin li ser jiyana û baweriya jinên yarsanî xwedî fikrekê bibin.

Du jinên pîroz dê cih bigrin di vê beşê de ku her du jî bi awayekî bakîre bardar bûne û rastî gelek gotinên xirab hatine ji aliyê derdora xwe ve, ji ber ku li gorî baweriya însanan piştî Meryem tu kes nikare bi awayekî bakîre bardar bibe. Serpêhatiya wan a anîna zarokê xwe û jiyana wan dê ligel kalamên wan bêne pêşkêşkirin.

2.1. Celale Xatûn Loristanî (Mama Celale)

Li gorî kevneşopiya yarsanan Mama Celale di sedsala 11mîn a P.Z. de li Loristanê hatiye dinyayê û *dûnê* xwe li wir guhertiye. Mama Celale keça Mîrza Emanollah e û diya Şah Xoşîn e. Wexta ku Şah Xoşîn tîne dinyayê bi awayekî bakîre tîne. Gora Mama Celale ya sembolîk îro li nêzîkê bajarê Xoremabada Loristanê ye. Mama Celale wek jineke mezin a xwedî kalam tê zanîn.¹⁷

Li gorî baweriya yarsanan di serdema Şah Xoşîn de, Xwedê wek tecelliya nû dikeve bedena Celale û Celale Xatûn bi vê tecelliya nûranî, bardar dibe. Celale Xatûn ji aliyê bavê xwe ve tê sîcdarkirin, lewre bavê wê wisa difikire ku keça wî zîna kiriye. Wexta ku eşîreta wan koç dike, wê li serê çiyê dihêlin û naxwazin tev xwe bibin.

16 van Bruinessen, Martin, *Kürtlük, Türklük, Alevilik - Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, r. 177

17 Safizadeh, S., *Daneşnameyê Namaveranê Yarsan, Ehval ve Asarê Meşahîr, Tarix, Ketab ha ve Estelahaê Erfanî*, Entesaratê Hîrmand, Tehran, 1376/1997, 63

Celale li ser wî çiyayî tenê dimîne û ditirse, ji ber vê jî dest bi girînê dike. Wê demê Kaka Reya yê ku yek ji ferîştayên wê demê ye û li benda zuhûrkirina Şah Xoşîn e, girîn û qêrîna Celale dibihîze, îşareta Xwedê dibîne û diçe cem wê. Jê re behsa hatina xwe dike ku dibêje dengê wê ji dûr ve bihistiye. Her wiha behsa barê wê jî dike û wî barî wek Xaliq bi nav dike. Dibêje barê wê ew qas mezin e ku çiyayê Gawê jî nikare hilgire:¹⁸

Kaka Reya meremû:
Çe mile Gawe serim bird ew diyar
Dîm gewre kenaçe mendin çe hawar
Çemiş yekî bî esrîniş hezar
Bariş Xaliq bî Gawiş nemîbird bar¹⁹

*(Kaka Reya dibêje:
Min serê xwe ji Gawê dirêj kir ber diyaran ve
Min keçek gewre dît ku dike hawar
Çavê wê bi hezaran hêstir tijî bû
Barê wê Xaliq bû ga jî nikarîbû hilgire)*

Piştî hatina Kaka Reya ji bo hawara Celale, Şah Xoşîn tê dinyayê lê belê Celale Xatûn hê jî ditirse, lewre dibêje ku dê zarokê wê hê jî wek xeyrî meşrû bê dîtin. Di vê kelama xwe ya bi diyalog de Celale Xatûn, Kaka Reya wek siwarê zana pênase dike û jê re behsa hatina hukmê Xwedê dike û dibêje ku xelqê Loristanê vî tiştî nizane, zarokê wê wek pîç dibînin. Her wiha ev kelimên ku di navbera Celale Xatûn, Kaka Reda û Şah Xoşîn de derbas dibin, kelimên diyalog in, lewre her yek ji yekî din re tiştekî dibêje:

Celale meremû:
Ey Kaka Reya siwarê dana
Î hukme ama çi heft asîmana
Xelqî Loristan we zoliş mizana²⁰

*(Celale dibêje:
Ey Kake Reya siwarê zana
Ev hukm hat ji heft asîmanan)*

18 *Defterî Perdûwerî, nusxeya xetî ya 'Elîmîr Derwîşî, rr. 3-4*

19 *h.b., r. 13*

20 *h.b.*

Wî wek pîç dizanin xelqê Loristan)

Wexta ku Celale Xatûn ji xelqê ditirse, Kaka Reya wek bersiv jê re dibêje ku divê zarokê xwe wek pîç nebîne, ew tecellî ye, tecelliyê Xwedê ye:

Kaka Rêya meremû:
Siwaranîm siwaranê Serawend²¹
Delîranîm delîranê Xwedawend
Kur batinan çeneman negîran gezend
Celale bikr e Xoşîniş ferzend²²

*(Kaka Reya dibêje:
Siwar in siwarê Serawend
Egîd in egîdê Xwedê
Yên ku batinê wan kor bin nikarin zerar bidin me
Celale bakîre ye Xoşîn zarokê wê ye)*

2.2. Remzbar ango Xatûn Dayrak

Li gorî kevneşopiya yarsanan Xatûn Dayrak di sedsala 15mîn de jiyaye û li Helwanê hatiye dinyayê. Keça Huseyn Beg Celd e. Yek ji figûrên herî mezin e ji bo yarsanan, lewre diya sembolîk a Sultan Sehak e û kurê xwe bi awayekî bakîre aniye dinyayê. Li gorî kevneşopiya yarsanan Remzbar yek ji ferîşteyên *Heften* e. Remz wateya sîrrê dide, yanî navê Remzbar ji vir tê, yê ku sîrr wek bar girîye ser milên xwe. Li vir em dixwazin du aliyên Remzbarê nîşan bidin. 1) Remzbara wek diya Sultan Sehak, 2) Remzbara wek Ferîşte.

2.2.1. Remzbara Wek Diya Sultan Sehak

Remzbar wek diya Sultan Sehak xwedî kesayetiyeke mezin e. Li gorî kevneşopiya yarsanan jidayîkbûna Sultan Sehak ji aliyê Baba Nawis ve tê îşaretkirin. Piştî ku Baba Nawis xwe dikşîne xeybê, Pîr Binyamîn, Pîr Mûsî, Dawud û Mistefa Dawudan diçin herêma Hewramanê û li gundê Berzenciya Şehrezûr, li benda hatina Sultan dimînin. Li wî gundî, diçin li mala Şêx Îsî bi cih dibin û jê re dibêjin ku divê bi Dayraka keça Huseyn Beg Celd re bizewice. Şêx Îsî qebûl nake, lewre hem pir kal bûye hem jî gelek zarokên wî yê mezin hene. Dawiya dawî qebûl dike lê vê carê bavê Dayrak, Huseyn Beg,

21 “Serawend” li Kurdistanê navê cihekî ye.

22 *Defterî Perdîwerî, nusxeya xetî ya ‘Elîmîr Derwîşî, rr. 13-14*

qebûl nake, lewre naxwaze keça wî bi kalekî re bizewice. Bi israrên, dawiya dawî her du alî jî qebûl dikin û wan dizewicînin. Piştî demê Dayrak bardar dibe. Eywet ducanîbûna Dayrak di kelameke xwe de diyar dike û şahiya xuyabûna Sultan bi xwezayê girê dide. Li gorî ku nîşan dike, wexta ku Sultan dikeve zikê Dayrak, dengê birûskê tê ji çiyayan û digihîje guhê ferîşteyan. Her wiha ferîşte jî şabûna xwe tînin zimên û ji bo pêşwaziya Sultan ji çiyayan dadikevin:

Eywet meremû:

Sedayê re'd û berqî weharan ama ne kêwan
Ce betnê Dayrak peyabî Sultan
Quriştê hewrê weharan pîçan ne kêşan
Ya wa ve guşê Çwar Tene Yarî ne bûsan
Dawud vatiş Mistefa derya muradiman
Melekan çe ser meçerû we kêwan we rewan²³

(Eywet dibêje:

*Dengê birûska biharê hat ji çiyayan
Sultan di hundirê Dayrak de peyda bû
Qûrînê ewrê biharê pêça her derê
Gihaşt guhê Çar Tene Yarî
Dawud got Mistefa va ye miradê me
Melek ji çiyayan dadikevin xwarê)*

Nasên Huseyn Beg ên ku li hemberî vê zewacê bûn ji Huseyn Beg re li ser Dayrak tiştên nexweş dibêjin, lewre li gorî wan ne mimkun e ku zarokek ji vî kalî çêbibe û li gorî wan ev zarok ji kesekî din e. Li ser vê Huseyn Beg ji keça xwe pir aciz dibe û tiştên nexweş jê re dibêje, heta wisa nîşan dike ku heqê wê û wan derwêşan kuştin e ji bo ku ji xelqê re bibin îbret. Her wiha sirra keça xwe jî tîne zimên û ji ber vê jî aciz dibe, lewre Remzbar her dem behsa sirrekê dike lê belê vê sirra xwe êşkere nake. Her wiha bavê wê dîsa jê bawer nake û li gorî wî wekî Meryem kesek din tuneye li vê cîhanê. Huseyn Beg van tiştan di kelama xwe de wiha tîne zimên:

Sezat kuştin e çenî derwîşan
Ta bewî be lawme pêy xelkî Sîrwan
Tu her remzê Yarî marî we zuwan

23 *Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, Entesaratê Bâghê Ney, Kermanshah, 1382/2003, r. 10*

Bicîge Meryem kesî weku to naman vê cihan ²⁴

*(Heqê te kuştin e tevî wan derwêşan
Heta ku ji xelqê Sîrwan²⁵ re bibe îbret
Tu her dem sirra Yar tînî zimên
Ji xeynî Meryem kesek wekî te tuneye li vê cîhanê)*

Ji ber ku Dayrak dizane ev sirra Yar e, wexta ku bavê wê jê hêrs dibe, Dayrak her dem vê sîrrê tîne bîra wî lê belê sirra xwe tu caran eşkere nake. Ji ber wê jî bavê wê aciz dibe ku her dem dibêje ev sîrrek e û ji ber vî tiştî qet şerm nake. Li gorî wê, divê xelq şerm bike ku li ser wê tiştên ne xweş dibêjin. Wiha berdewam dike ku Xwedayê ku heft asîman xuliqandine ev sîr daye derwêşên xwe, ji ber vê jî ew derwêş bêguneh in:

Dayrak meremû:
Xelkan bikerdî dî heya û şerman
Herfî bêcayî mawerdî we zuwan
Min wîm sîrrim, sir minin remzim nizan
Şermem nîya mirdantan biyan biwînan
Wu Xwuwaye xelqîş kirdin hewt asûman
Ça esrarî Heq we ladê derwêşan nîya gunaşan²⁶

*(Dayrak dibêje:
Ey xelq bikin heya û şerm
We tişteke ecêb anî zimên
Ez bixwe sîr im, sir ez im kes nîzane
Ez şerm nakim, bila mîrên wê bê û bibîne
Vê Xwedayê ku vê heft asûmanê xuliqandiyê
Heq sirra xwe daye derwêşan ew bê guneh in)*

Her wiha ev sîr di serdema Sultan Şehak de di *Dîwana Gewre* de jî hatiye behskirin. Di kelama ewil a *Dîwana Gewre* de rewşa Remzbar hatiye nîşandan. Di kevneşopiya yarsanan de teyrêkî spî hatiye ser pêşka Xatûn Dayrak û ew teyr nîşaneya hatina Sultan Şehak bûye. Di vê kelimê de ev bûyer hatiye nîşandan û her wiha wisa hatiye gotin ku Baba Rukneddîn an jî Pîr Mûsî ev sîr zanîbû:

24 *h.b.*, r. 9

25 Sîrwan li Hewramanê navê robareke pîroz e.

26 *Hoseynî*, S. M., *Dîwana Gewre*, r. 9

Baq ew temaşa baq ew temaşa
 Xulaman bidê baq ew temaşa
 Şah we Şehbazan çe towit wist ra
 Xatûne Dayrak damaniş kîşa
 Yaran çenî hem şîn ew bûsanî
 Xatûne Dayrak ça ka biyanî
 Şahbazê sifîd nîşt ew dawanî
 Baba Rukneddîn vê sirre zani²⁷

*(Li bostanê temaşe kin
 Xulam li bostanê temaşe kin
 Şah Şehbazên xwe ji te re şand
 Xatûna Dayrak pêşka xwe kişand
 Yaran bi hev re biçin wê bostanê
 Niha werin ba Xatûna Dayrak
 Şahbazê Spî li ser wê pêşikê rûnişt
 Baba Rukneddîn dizanîbû vê sirrê)*

2.2.2. Remzbara wek Ferîşte

Remzbar wek ferîşte xwedî cihekî girîng e, weku me di serenava ferîşteyan de nîşan da ew jî di nav “Heften” de cih digire. Ji ber ku wekhevî heye di nav jin û mêrên yarsanan de, qedr û qîmet û pîroziya Remzbar jî wek ferîşteyên din e û kelimên wî jî pîroz in di civakê de. Remzbar di kelimên xwe de behsa Xwedê, ferîşte, cem û rê û rêbazên yarsaniyê dike. Yanî mirov dikare di nav kelimên wê de bîr û baweriya yarsanan bibîne.

Li gorî kevneşopiya yarsanan, Sultan Sehak wek Xwedê tê hesibandin û diya wî Remzbar jî wî wek Xwedayê li ser rûyê erdê dibîne. Remzbar di vê kelama xwe de hawara xwe digihîne Pîr Mûsî, ku zarokê di zikê wê de wek qusûrek tê dîtin. Her wiha Remzbar avakirina dinyayê û demsalan a bi destê zarokê xwe, ango bi destê Sultan Sehak tîne zimên di vê kelama xwe de. Li gorî ku di kelama xwe de diyar dike, her ferîşte sembola demsalekê ye, yanî her demsal ji cewherê ferîşteyekê pêk hatiye. Ji xeynî vê bi taybetî behsa Binyamîn, Dawud, Pîr Mûsî û Mistefa dike ku ev her çar ferîşteyên herî girîng in. Dibêje ew çar melek in lê belê cewherê wan hezar in û wisa diyar dike ku bihar ji Dawud, havîn ji Binyamîn, payîz ji Pîr Mûsî û zivistan jî ji Mistefa çêbûye. Her wiha weku diyar dike ax ji Binyamîn, ba ji nefesa Dawud, av ji Pîr Mûsî û agir ji Mistefa çêbûye:

²⁷ *h.b.*, r. 13

Remzbar meremû:
 Xulaman nî bar
 Mûsî xulaman qusûr biyen nî bar
 Ça ga emriş kird azîzê salar
 Çerîş Mistefa ni ew qehr û qehhar
 Sîneş bî we sac gêre kurêy nar
 Ta ke kureşan nekenû ne şar
 Ta ke mirdanim germîşan bi ew kar
 Çwar behriş sazena ni î maye çwar
 Umman û muhîte qulzûm û Xunxar
 Binyam û Dawud Mûsî û Qehhar
 Çwar in melek mayeşan hezar
 Ne yek ferzenenî fesliman her çwar
 Mayeş ne Dawud ser cuşen behar
 Tawiştê Binyamîn badrîz Defterdar
 Mayeş Mistefa zimistanê Yar
 Xak ni Binyamîn bîyen mayedar
 Bad ne Yar Dawud nefes teyar
 Avin je mayê Mûsî Defterdar
 Ateş Mistefa mayeşen ve Yar
 Şerareyê aftav ne çerxê seyyar²⁸

(Remzbar dibêje:
Xulam li vê barê
Ey Mûsî xelq li vê barê qisûrek dibîne
Ezîzê salar ferman da
Mistefa bi qehr û qehhar geriya
Sîneyê wî dibe wek kureyê nar
Heta ku wê kureyê bibe şehîr
Bila ew bi karê xwe re mijûl bin
Heta ku vê çar deryayê bi cewherê vê her çaran ava bikin
Umman û Muhîte Qulzûn û Xunxar
Binyam û Dawud û Mûsî û Qehhar
Çar melek in lê cewherê wan hezar e
Çar demsal bi destê yek zarokê min ava bûye
Ev şahiya biharê ji mayaya Dawud e
Havîn Binyamîn e payîz Defterdar
Zivistan ji mayaya Mistefa ye
Cewherê axê ji Binyamîn pêk hat

28 Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, rr. 16-17

*Mayaya bayî nefesa pak a Dawud e
Av ji mayaya Mûsî Defterdar e
Agir ji mayaya Mistefa ye
Çîrûska rojê ya çerxa ku dizivire)*

Remzbar di kelameke xwe de behsa hatina xwe dike, her wiha behsa Sultan Sehak jî dike ka dema çêbûye çi bêhnfirehiyek mezin pê re peyda bûye. Lewre weku me li jor behs kir, nasên wê li ser wê tiştên nexweş gotine, lê bi hatina Sultan, her tişt kifş bûye. Li gorî wê li mala Şêx Îsî, Sultan alîkariya wê kiriye lewre nasên wê jê bawer nedikirin û li gorî wan zarokê di zikê wê de ji kesekî din e. Ji ber vê, Remzbar li vir behsa vê dike ku wexta Sultan çêbûye alîkariyek mezin pê kiriye, lewre her tişt êdî eşkere bûye. Her wiha behsa şabûna xwezayê jî dike bi hatina Sultan ku gul û kulîlk bi bêhna xwe ya xweş şabûna xwe nîşanî hatina Sultan dane. Remzbar behsa *dûnên* xwe jî dike di vê kelimê de ku dibêje hê di serdema keviran de hebûye û vî tiştê balkêş jî dibêje ku kevir ji wê ye û ew bixwe ji kevir jî pîrtir e. Di vê kelimê de behsa navê dê û bavê xwe, serdem bi serdem behsa guherînên xwe û bi wan guherînan jî behsa navên xwe dike:

Rezbar meremû:

Amayim çe herîr amayim çe herîr
Azîz vî remzit amayim çe herîr
Dadam Zer Xatûn babûmin Emîr
Pa yanû Îsî to man bî destgîr
Ça gul û bostan kirdman ebîr
Îna mêwanî guwayê ezel nûr
Na hecer jiyam namim bî Mûşîr
Hecer ne eze ez ne hecer pîr²⁹
Namim Damiya bî na Deycûr twîr
Ça Serendîlit³⁰ bî namim Zermîr
Ez pakim kird xak kîşam ne qelbîr
Xizmet û pakîn usa bî dilgîr
Kirdîn xizmet we xakê zerd besîr

29 Di hin kelaman de wisa tê nîşandan ku kevir ji Remzbar çêbûye. bnr: *Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, r. 309*

30 Serendîl (Serendîb) li Hîndîstanê navê çiyayekî bû wan çaxan li gorî baweriya yarsanan. Her wiha li gorî yarsanan mirovê ewil ji axa wî çiyayî û li wî çiyayî hatiye afirandin.

Ça Serendîl da niyaman tekbîr
Hem bîm we ferzendê beşer beşîr³¹

(Rezbar dibêje:
Ez ji hevrîşimê hatim
Ezîz bi vê sîrrê ji hevrîşimê hatim
Diya min Zer Xatun bavê min Emîr e
Li mala Îsî te alîkariya min kir
Gul û bostan bêhnek xweş da
Niha nûrê ezelî wekî mêvan hatiye
Di serdema keviran de navê min Mûşîr bû
Kevir ji min e ez ji kevir pîrtir im
Di dema Deycûr de navê min Damiya bû
Di serdema Serendîl de navê min Zermîr bû
Min ax paqij kir û seridand
Xizmet û paqijkirin ji dil hat
Me wisa kir ku dê axa zer piştire karibe bibîne
Piştire li ser Serendîl min tekbîr anî
Piştî ji bo hatina zarokê beşer min mizgînî da)

Di berdewama kelama jor de Remzbar behsa xwe dike ka çawa *dûnê* xwe guheriye. Ji Sultan re dibêje ka çawa di serdema Hz. Elî de, Fatima bint Esed bû, di Kerbelayê de çawa bû, piştire di serdema Şah Xoşîn de, li Loristanê çawa wek Mama Celale zuhûr kiriye û di vê serdemê de li mala Şêx Îsî çawa bûye Dayrak Remzbar. Pîr Malikê Goran (sedsala 14-15mîn) jî di kelameke xwe de behsa Remzbar dike û dibêje ku di serdema Elî û Muhemmed de, Remzbar wek Fatima hatibû dinyayê, her wiha behsa ferîştayên din ên wek Binyamîn, Dawud û Pîr Mûsî jî dike ka berê bi çi navan li dinyayê xuya bûne:

Seravê du dere seravê du dere
Bargeyê Şam vestin seravê du dere
Selman Binyam e Dawud Qember e
Pîr Mûsî wezîr Kake Cabir e
Seyîd Mistefa tîriş xeter e
Fatime Remzbar sirriş perwêre³²

31 *Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, rr. 306-307*

32 *Safîzadeh, S., Daneşnameyê Namaveranê Yarsan, rr. 145-146*

(Di nav ava du çeman de
Koşka Şahê min niştecih bû di nav ava du çeman de
Selman Binyamîn bû Dawud Qember bû
Pîr Mûsî Kake Cabir bû
Tîrê Seyîd Mistefa xeter bû
Fatime Remzbar bû, wê sirr mezin kir)

Di vê kelama xwe de Remzbar behsa girîngiya Yar, kirasguher-tinê û çar ferîşteyên sereke dike. Ji Yaran re dibêje “xwediyê hûş” anga “hişyarbûn” û ji wan re behsa girîngiya *dûnadûnê* dike, yanî dibêje lixwekirina cilên nû bingeha «yarbûn»ê ye. Her wiha diyar dike ku her çar koşeyê alemê, ji çar melekên sereke pêk hatiye û şertê yaran jî bi piyên wan melekan ve hatiye girêdan. Weku diyar dike, dinya li ser van her çar melekan hatiye avakirin û ev her çar, pêşeng in. Yên ku di rêya Heq de êşê dikşînin ev her çar melek dibin wek dermanekî ji bo wan. Her wiha vê jî diyar dike ka çi qas êşê bikşînin jî, çi qas xwe ji bo Xwedê têxin înzîwayê jî, cihê ku herî dawî karibin biçin, cihê wan her çar melekan e:

Remzbar meremû:

Hûş Yaran hûş
 Mirdane ezel hûş Yaran hûş
 Me’rîfet muhrin çe perdeyî sirpûş
 Binayê Yarin cameyê nû we nû îş
 Çahar qurneyê cîhan mewû we çahar cese
 Şertî win we payê çahar cese bese
 Çahar ten çahar lenger hem cîhangîr e
 Hem serqîtar e hem ew Yar Pîr e
 Hem xatircem’î riyazetkişan e
 Ye ser menzilgah ye hedgaşan e³³

(Remzbar dibêje:

Hûş Yaran hûş
 Ey yên ku ji ezel hatine hûş Yaran hûş
 Me’rîfet li pişt perdeya sîrrê hatiye mohrkirin
 Lixwekirina cilên nû bingeha Yar e
 Çar koşeyên cîhanê ji wan her çar ferîşteyan e
 Şertê we bi piyên wan her çaran hatiye girêdan
 Çar ten bi çar hesinan dinyayê girtine

33 *Serencam Beyanul Heq*, nusxeyê Qadir Tehmasibî, r. 45

*Hem pêşeng in hem jî Yar Pîr in
Dilê wan bi riyazetkişandinê rihet e
Menzilgeha herî dawî cihê wan her çaran e)*

Cem ji bo yarsanan pêkanîna baweriyê ye. Cemxane jî ew cih e ku lê dicivin. Remzbar di vê kelama xwe de behsa Cemê dike, weku dibêje wext û saet wadeyê kerem e û li Cemê, wext wextê qebûlkirina Çilane ye. Weku dibêje wê rojê kî ji dîn dûr bikeve ew ê şermezar bibe û dê xelata wî jî kêmbê. Yên ku şertên yarsaniyê bi cih tînin *kirdar* dikin û dûre roja din xelata xwe jî distînin:

Remzbar meremû:
Yaran kerem e
Ça wext û saet wadeyê kerem e
Guwahî erkanê Çilan e we Cem e
Pîr we Padişam perwane we şem e
Her Yarî ew roj çê dîn wareme
Ferda şermesar xelatiş xem e
Yarê şert şûn kirdar³⁴ mikalûn
Xirmeniş westin ferda memalûn³⁵

*(Remzbar dibêje:
Yaran kerem e
Wext û saetê wadeyê kerem e
Li Cem wextê qebûlkirina erkanê Çilan e
Pîr perwane ye Padişah mûm e
Yarê ku wê rojê ji dîn dûr bikeve
Sibê şermezar e xelata wî kêmbê
Yarê ku şertê kirdariyê diçînin
Sibê xelata xwe distîne ji wê çandiniyê)*

Remzbar di vê kelama xwe de behsa yarsanan dike ku li gorî wê gelê yarsan ji axê hatiye pakkirin, ango seridandin. Behsa jiyana nû jî dike û dibêje cihê ku dê yarsan biçin cihekî xweş e. Yanî axireta baqî wek mala wan dibîne. Her wiha li ser rêya Heq jî disekine ku ev rê rêya rastiye ye:

34 “kirdar” di hemû karan de nayê bikaranîn. Peyveke teknîk e. Li cem yarsanan ji bo pêkanîna şertan, şerjêkirina qurbanan, pêkanînana çar rastiyan de, hwd. tê bikaranîn.

35 *Serencam Beyanul Heq*, rr. 52-53

Remzbar meremû:
Vala vêtane³⁶
Guruyê Yar ve xak vala vêtane
Eşqê Heq ce ser şê vêtane
Çe menzilgatan kam ca cêtane
Rayê Heq rasiyen rasî rêtane
Ye qebzê îqrar şertê Şatan e
Baqî axîret menzilgatane
Ye damî bela ye belatan e
Şadî pay sitûn kuyê telatan e³⁷

*(Remzbar dibêje:
Hatiye seridandin
Koma yar ji axê hatiye seridandin
Eşqa Heq di serê dînan de ye
Tiştên xweş li menzilan e
Rêya Heq rastî ye rastî rêya we ye
Meqbûza we îqrarê şertê Padişaha we ye
Axîreta baqî menzila we ye
Ev dapîka belayî belayê we ye
Rizgariya we li bin sitûna çiyayê zêrîn e)*

Di dema Sultan Sehak de, ji bo civaka ku îro em wek yarsan dizanin, sîstemeke civakî hatiye avakirin ji aliyê Sultan ve û ev sîstem îro jî berdewam dike. Li gorî vê sîstemê, kesên ku yarsan in yan jî dûre dibin yarsan, divê bibin xwediyê delîl û pîrekî. Ev delîl û pîr dikare ji emrên cihê bê hilibijartin. Ji bo pêkanîna vê rêbazê, Sultan Sehak bixwe jî ji bo xwe hem delîl hem jî pîrekî hildibijêre. Bi hilibijartina wî, Pîr Binyamîn dibe pîrê Sultan. Ji ber vê Remzbar jî Pîr Binyamîn wek pêşengekî dibîne, li gorî wê, Pîr Binyamîn ji erd heta behran, pêşengê her tiştî ye heta Şah bixwe jî serê xwe teslîmî Pîr Binyamîn dike. Remzbar dîsa behsa şert û îqrarê dike û dibêje ku Pîr Binyamîn ev şert û îqrara yarsanan bi cih aniye:

Remzbar meremû:
Ha Pîr Binyamîn î tu serqîtar î
Pîrê serqîtar çe ber ta bar î
Wekîl Wesî îxtiyardar î

36 “Vala vêtane” gotineke yarsanan e, wateya wê pakbûn, seridandin e.

37 *Serencam Beyanul Heq*, r. 30

We îqrarî Şah vîş ser pêyet siperden
We îqrar heddit we hedgah birdin
Her çi biwaçî reda û rasiyen
Binayiyê dîdeyê Heqşinasiyen³⁸

(Remzbar dibêje:
Ha Pîr Binyamîn tu pêşengê kerwanê yî
Pîrê pêşeng î ji erd heta behran
Wekîlê her tiştî yî
Şah bixwe jî serê xwe teslîmî te kir
Te îqrar bi cih anî
Her çi bêjî alîkarî û rastî ye
Heqşinasê dîtinê yî)

Li gorî yarsanan, Remzbar ji her kesî re şefaata dike. Pîr Mûsî diçe ba gunehkaran û Deftera xwe vedike. Remzbar li wir ji bo ku şefaata bike bangî Şah dike û jê rica dike ku perdeyê negre:

Remzbar meremû:
Defter kirdewe
Pîr Mûsî Wezîr Defter kirdewe
Şî ew serkanî rûy we derdewe
Ya Şah murwetin mekerit perdewe³⁹

(Remzbar dibêje:
Defter vekir
Pîr Mûsî Wezîr Defter vekir
Çû li ba kesên ku rûyê wan bi êş e
Ya Şah murwet ke negre perdeyê)

Remzbar di gelek kelimên xwe de behsa Sultan Şahak dike û wî wek Xwedê nîşan dike. Remzbar, Sultan wek hêzekê dibîne, ji ber vê jî her çi ferman bike bê guman û bê pirsgirêk qebûl dike. Wisa diyar dike ku her dem hişê wê bi Sultan û bi kirinên wî mijûl e û riya ku Sultan nîşan dide, qebûl dike û di wê riyê de diçe. Her wiha di kelimê de behsa *Heften* û *Heftewan* jî tê kirin û Remzbar wisa diyar dike ku *Heftewan* ji nûra Şahbaz hatiye afirandin, ango ji nûra Sultan:

38 *Serencam Beyanul Heq*, rr. 60-61

39 *Serencam Beyanul Heq*, r. 97

Remzbar meremû:

Bî ew quweyê dil bî ew quweyê dil
Azîz emrê to bî ew quweyê dil
Her çi fermanin qebûl im qebûl
Ve ême ferzin î rage û usûl
Ew yadim meyû weşyanim şî'ûr
Medî guwahî ez ve bê kudûr
Çe lewhe yaqut ateşe qatîl
Zuhûr day çe nûr dîwanê kamil
Heftewan çe nûre Şahbaze adil
Pey şertê mirdan to kirdî hasil
Perî destgîrî Yaranê fazîl
Ew hem meylit kird azîzê adil
Ew hem meylit kird azîz we muhebbet
Hem ew Heft pûre destgîrim pê şert
Çe Perdîwer da niyanit sohbet
Awerdî Binyam pey destgîrî şert
Heftewan her heft to dadî xelat
Heftad sefî Yar vît kirdî xulqet
Ser dan çe rahê to Heftad sefî Yar
Sela çe vîtin Padişahê ber û bar
Neh sed neh sedê Pîran bî gerd⁴⁰
Çû gahê rejiyan gerd pey îqrarê şert
Gerdîn xulaman bîwen bîwenan
Rû malan çe şertê sikkeyê Heftewan
Her çi royê ezel ta aman vî gah
Zatê heft mezher negînin çî gah
Her çi ew dema ta axirzeman
Destgîr Heftewan bigirdîş daman⁴¹

(Remzbar dibêje:

*Bi quweta dil bi quweta dil
Ezîz emrê te bi quweta dil
Her çi ferman dikî qebûl im qebûl
Ev rê û usûl ferz e ji bo me
Hate bîra min û şûûra min çû
Bê guman ez vê qebûl dikim*

40 Li gorî yarsanan di dema Şah Xoşîn de, ji 900 mûrîdan 900 mûrîdên Şah Xoşîn hebûn.

41 *Hoseynî, S. M.*, Dîwana Gewre, rr. 452-453

*Ji lewhaya yaqût atêş e qatil
 Dîwanê kamil ji nûr zuhûr da
 Heftewan ji nûrê Şahbazê adil e
 Ji bo şertê gel te kir hasil
 Ji bo alîkariya Yaranê fazil
 Te meyl kir ezîzê adil
 Te meyl kir û bi muhebbet kir
 Ew Heft kur ji bo alîkariya wê şertê Yarî çêbû
 Li Perdûwer sohbet dikirin
 Binyam ji bo alîkariya şert anî
 Hebûna her Heftewan diyariya te ye
 Te afirand Heftê safê Yar
 Heftê safên Yar serê xwe dan di rêya te de
 Sela ji te ye ey Padişahê ax û avê
 Neh sed neh sedê Pîran kom bû
 Li ser hev rijyan ji bo şertê îqrar
 Bêdawî bêdawî kom bûn
 Ji bo teyîdkirina Heftewan kom bûn
 Ji roja ezel tiştên ku heta îro hatine
 Xemla her tiştê Zatê heft mezher e
 Ji niha heta axirzemanê
 Heftewan alîkar in bigrin pêşka wan)*

Wek Vali diyar dike di Şahnameya Fîrdewsî û Kurdî⁴² de peywendiya Sîmûrg û Zal hatiye nîşandan. Wexta ku Zal çêbûye bavê wî Sam ew nexwestiye. Bi daxwaza bavê wî, zilamên wî ew birine ber çiyayê Elburzê, ku ji însanan pir dûr e û pir tav lê dide. Hêlîna Sîmûrg li ser vî çiyayê ye. Wexta ku çêlikên Sîmûrg birçî dibin û Sîmûrg xwe ji çiya berdide jê zarokekî nûçêbûyî dibîne ku ji birçiyên digirî. Xwedê wê demê rehmê dixê dilê Sîmûrg ku wî zarokî bibe xwedî bike. Sîmûrg radihêje wî zarokî dibe hêlîna xwe. Piştî demekê wexta ku zarokê di mezin dibe bavê wî Sam biryar dide ku biçe kurê xwe bîne. Sîmûrg ji jor dibîne ku Sam û zilamên wî tên, fam dike ku ew ê kurê xwe bibe. Sîmûrg axaftinê hînî Zal dike, lewre Zal qet naşibe însanan û nizane biaxive. Wexta ku Sîmûrg wî berdide, jê re dibêje ku ew bi çêlikên xwe re mezin kiriye, rehm, evîn û hezkirin xistiye dilê wî û divê van tiştan ji bîr neke. Her wiha jê re

42 Shahab, Vali, “Nêrîneke giştî ya li ser Şahnameya Fîrdewsî û Şahnameya Kurdî”, di *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok- Teorî- Rêbaz- Lîteratur- Berawirdî-1* de, amd. Ramazan Pertev, Avesta, İstanbul, 2015, rr. 275-296

dibêje ku textek mezin dê bibe wek hêlînekê jê re û taceke zêrîn dê bibe wek baskên wî.⁴³

Sîmûrg di kevneşopiya yarsanan de xwedî cihekî girîng e. Li gorî baweriya wan Sîmûrg di bedena Remzbar de enkarne bûye û Remzbar jî di vê kelama xwe de vî tiştî diyar dike û xwe wek Sîmûrg nîşan dide. Çawa ku Sîmûrg alîkariya Zal kiriye ew jî xwe wek alîkara Rustem nîşan dide:

Remzbar meremû:
Ew sayê şemî ew sayê şemî
Bargeyê Şam westin ew sayê şemî
Çenî Sê Tene biyam derhemî
Sîmurg beyanî ce rayê Rustemê⁴⁴

*(Remzbar dibêje:
Li bin siya mûmê li bin siya mûmê
Koşkê Şah niştêcih bû li bin siya mûmê
Ligel Sê Beden (Sê Ten) tevlihev bûm
Wek Sîmurg ji bo Rustem)*

Encam

Jinên yarsan ji ber bîr û baweriyên xwe yên cuda, yên ji jinên neteweyên nêzîk, xwedî jiyanê azad in. Cudahiya zayendê tune ye di navbera jin û mêran de, ji ber vê jî ew hem dikarin kelaman bêjin, hem jî dikarin li tenbûrê bidin û kelimên wan jî bi qasî yên mêran bi qîmet û pîroz in.

Ji ber ku li ser jinên yarsan ji aliyê rola wan a civakî ve zêde xebat nehatine kirin, em dikarin jiyana wan di kelimên wan de bibînin û ev kelimên jî bi piranî li ser bîr û baweriya wan in.

Di vê xebatê de du jinên girîng ên yarsan ligel kelimên wan hatine lêkolînkirin: Mama Celale û Remzbar. Ji ber ku her du jî bi awayekî bakîre bardar bûne û dayîkên sembolîk ên xwedayên serdema xwe ne, balkêş in û hêjayî lêkolînê ne. Jinên bardar ên bi awayekî bakîre di nav civakê de nayên qebûlkirin, heta ku sirra van her du jinan hatiye zanîn zehmetiya ku kişandine ligel kelimên wan hatiye vekolan.

43 Vali, *Les Yârsâns, Aspect Mythologiques-Aspects Doctrinaux*, rr. 393-394

44 Safîzadeh, S., *Daneşnameyê Namaveranê Yarsan*, r. 123

Çavkanî

- van Bruinessen, Martin, *Kürtlük, Türklük, Alevîlik - Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008
- Defterî Perdûwerî, nusxeya xetî ya 'Elîmîr Derwîşî*
- During, Jean, "Notes Sur L'Angéologie Ahl-e Haqq", dans *Synchrétismes et Hérésies Dans l'Orient Seldjoukide et Ottoman (XIVe-XVIIIe Siecles)*, Actes du Colloque du College de France, octobre 2001, Sous la direction de Gilles Veinstein, Peeters, 2005
- Hamzeh'ee, M. Reza, *Yaresan (Ehl-i Hak)*, çev. Ergin Öpengin, Avesta Yay., İstanbul, 2008
- Hoseynî, S. M., Dîwana Gewre, Entesaratê Bâghê Ney, Kermanshah, 1382/2003
- Minorsky, Vladimir, "The Sect of the Ahl-i Hakk", in *Iranica, Twenty Articles*, Publication of the University of Tehran, vol. 775, 1964
- Mir-Hosseini, Ziba, "Inner Truth Outer History: The Two Worlds of the Ahl-i Haqq of Kurdistan", in *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 26, no. 2, (May, 1994), Cambridge University Press, 2014
- Mir-Hosseini, Ziba, "Redefining the Truth: Ahl-i Haqq and the Islamic Republic of Iran", in *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 21, no., 2 (1994), published by: Taylor&Francis, Ltd., 2014
- Safîzadeh, S., *Daneşnameyê Namaveranê Yarsan, Ehval ve Asarê Meşabîr, Tarîx, Ketab ha ve Estelahaê Erfanî*, Entesaratê Hîrmand, Tehran, 1376/1997
- Serencam Beyanul Heq, nusxeyê Qadir Tehmasibî
- Sinanoğlu, Mustafa, "Tecellî", *İslam Ansiklopedisi*, cilt. 40, 2011
- Vali, Shahab, *Les Yârsâns, Aspects Mythologiques- Aspects Doctrinaux*, Editions universitaires européennes, Saarbrücken, 2011
- Vali, Shahab, "Nêrîneke giştî ya li ser Şahnameya Fîrdewsî û Şahnameya Kurdî", di *Edebiyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok- Teorî- Rêbaz- Lîteratur- Berawirdî-1* de, amd. Ramazan Pertev, Avesta, İstanbul, 2015
- Xan Elmas, *Dîwân*, nusxeya çapnebûyî ya Seyîd Xelîl 'Alînejad

AKADEMİYA İSMAİL BEŞİKÇİ

2019 PAYİZ

iBV
İSMAİL
BEŞİKÇİ
VAKFI

[ibesikcivakfi](#)
[ismailbesikcivakfi](#)
[ismailbesikcivakfi](#)
www.youtube.com/user/ismailbesikcivakfi
www.ismailbesikcivakfi.org

ISBN 978-605-9073-49-3

9 786059 073493